

PENTATEUCHUS A LEGÚJABB KUTATÁSBAN: KONSZENZUS ÉS VITA

Reinhard Gregor Kratz
Georg-August-Universität, Göttingen

„Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve: hol és hogyan végződik.”¹ ERHARD BLUM kijelentése központi kérdésnek tekinthető a Pentateuchus-kutatásban. Maga BLUM azonban nem volt túlságosan jó véleménnyel a kortárs kutatásról, mivel szerinte az exegéták nem „valódi irodalmi munkákkal” dolgoznak, hanem „olyanokkal, amelyek csupán saját exegetikai fantáziájukban léteznek”. Az exegetikai képzelgés ezen csoportjába, úgy tűnik, BLUM besorolja az én irodalmi-történelmi szintézisre tett javaslatomat is, amely először tíz évvel ezelőtt jelent meg németül, majd öt év múlva angol fordításban.² A publikációt követő tudományos vitában a javaslatomat igen kedvezően fogadták és néhány

A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: REINHARD G. KRATZ: The Pentateuch in Current Research. Consensus and Debate, in Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid – Baruch J. Schwartz (eds.): *The Pentateuch. International Perspectives on Current Research*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011, 31–61. Fordította: Szabó Xavér OFM.

¹ ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch? Oder: Woran erkennt man ein literarisches Werk in der hebräischen Bibel?, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque, de l'Hexateuque et de l'Ennéateuque*, Peeters, Leuven, 2007, 67–97, itt 67: „Um einen Text verstehen zu können, sollte man wissen, wo/wie er anfängt und wo/wie er aufhört.”

² REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments. Grundwissen der Bibelkritik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000; angol fordításban: *The Composition of the Narrative Books of the Old Testament*, T&T Clark, London, 2005; illetve IDEM: Der literarische Ort des Deuteronomiums, in Reinhard G. Kratz – Hermann Spieckermann (Hrsg.): *Liebe und Gebot. Studien zum Deuteronomium*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, 101–20; IDEM: Israel als Staat und als Volk, *ZTK* 97 (2000) 1–17; IDEM: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, in Jan Christian Gertz et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten. Die Komposition des Hexateuch in der jüngsten Diskussion*, de Gruyter, Berlin, 2002, 295–323; IDEM: The Growth of the Old Testament, in John W. Rogerson – Judith M. Lieu (eds.): *The Oxford Handbook of Biblical Studies*, Oxford University Press, Oxford, 2006, 2. kiadás: 2008, 459–488.

újabb munkában nyíltan vagy közvetve alkalmazták.³ Ahogy azonban ez várható volt, néhányan erőteljesen bírálták vagy nyíltan elutasították.⁴

A javaslatomra tett különféle reakciók mutatják a vita jelenlegi állását, amelyet – a kérdéses anyag teljes elemzését illetően – JOHN VAN SETERS, ERHARD BLUM, CHRISTOPH LEVIN és bizonyos módon ECKART OTTO munkái is uralnak.⁵ Az igazat megvallva, a Pentateuchus elemzésében nagyfokú

³ ERNST AXEL KNAUF: Reinhard G. Kratz, Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments, *TLZ* 127 (2002) 623–625; KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, *TRu* 69 (2004) 314–328; ERNEST W. NICHOLSON, review of R. G. Kratz, The Composition of the Narrative Books of the Old Testament, *JTS* 59 (2008) 716–720; és ERIK AURELIUS: *Zukunft jenseits des Gerichts. Eine redaktionsgeschichtliche Studie zum Enneateuch*, de Gruyter, Berlin, 2003; JAN CHRISTIAN GERTZ: Mose und die Anfänge der jüdischen Religion, *ZTK* 99 (2002) 3–20; IDEM: in Jan Christian Gertz (Hrsg.): *Grundinformation Altes Testament. Eine Einführung in Literatur, Religion und Geschichte des Alten Testaments*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2009, 193–308.

⁴ ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch. Studien zur Literaturgeschichte von Pentateuch und Hexateuch im Lichte des Deuteronomiumrahmens*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2000; IDEM: Reinhard G. Kratz, Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments, *ZAR* 7 (2001) 415–417; IDEM: Forschungen zum nachpriesterschriftlichen Pentateuch, *TRu* 67 (2002) 125–155, itt 152–155; TIMO VEIJOLA: Deuteronomismusforschung zwischen Tradition und Innovation III, *TRu* 68 (2003) 1–44, itt 33–35; REINHARD ACHENBACH: Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch: Eine Verhältnisbestimmung, *ZAR* 11 (2005) 122–154; ERHARD BLUM: Pentateuch, op. cit., 79–83, 92–93; WILLIAM JOHNSTONE: Review of R. G. Kratz, The Composition of the Narrative Books of the Old Testament, *RBL* 10 (2005): az oldalszám feltüntetése nélkül [idézve: 2011. 07. 05.]. Online: http://www.bookreviews.org/pdf/4714_4842.pdf.

⁵ Úttöröként meg kell említenünk FREDERICK V. WINNETT: Re-examining the Foundations, *JBL* 84 (1965) 1–19; RAINER KESSLER: *Die Querverweise im Pentateuch. Überlieferungsgeschichtliche Untersuchung der expliziten Querverbindungen innerhalb des vorpriesterlichen Pentateuchs* (a Heidelbergi Egyetemen megvédett doktori értekezés, 1972: ugyanezzel a címmel megjelent: Peter Lang GmbH – Internationaler Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main, 2015); HANS HEINRICH SCHMID: *Der sogenannte Jahwist. Beobachtungen und Fragen zur Pentateuchforschung*, Theologischer Verlag Zürich, Zürich, 1976; ROLF RENDTORFF: *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, de Gruyter, Berlin, 1976; angol fordításban: *The Problem of the Process of Transmission in the Pentateuch*, Sheffield Academic Press, Sheffield, 1990; MARTIN ROSE: *Deuteronomist und Jahwist. Untersuchungen zu den Berührungspunkten beider Literaturwerke*, Theologischer Verlag, Zürich, 1981; ERICH ZENGER (Hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament*, Kohlhammer, Stuttgart, 2008, 100–106. A kutatástörténethez lásd A. GRAEME AULD: *Joshua, Moses and the Land. Tetrataeuch – Pentateuch – Hexateuch in a Generation since 1938*, Clark, Edinburgh, 1980; ANTONIUS H. J. GUNNEWEG: Anmerkungen und Anfragen zur neueren Pentateuchforschung, *TRu* 48 (1983) 227–253; *TRu* 50 (1985) 107–131; ALBERT DE PURY (ed.): *Le Pentateuque en question. Les origines et la composition des cinq premiers livres de la Bible à la lumière des recherches récentes*, Labor et Fides, Genève, 1989; 1991; 2002; CORNELIS HOUTMAN: *Der Pentateuch. Die Geschichte seiner Erforschung neben einer Auswertung*, Kok Pharos, Kampen, 1994; LUDWIG SCHMIDT: Zur Entstehung des Pentateuch. Ein kritischer Literaturbericht, *VF* 40 (1995) 3–28; JEAN-LOUIS SKA: Le Pentateuque. État de la recherche à partir de quelques récentes 'Introductions', *Bib* 77 (1996) 245–265; ERNEST W. NICHOLSON: *The Pentateuch in the Twentieth Century. The Legacy of Julius Wellhausen*, Oxford University Press, Oxford, 1998; ECKART OTTO: Kritik der Pentateuchkomposition, *TRu* 60 (1995) 163–191; IDEM: Neuere Einleitungen in den Pentateuch, *TRu* 61 (1996) 332–341; IDEM: Forschungen zur Priesterschrift, *TRu* 62 (1997) 1–50; IDEM: Forschungen zum nachpriesterschriftlichen Pentateuch, op. cit. Továbbá lásd JOSEPH BLENKINSOPP: *The Pentateuch. An Introduction to the First Five Books of the Bible*, Doubleday, New York, 1992; ALEXANDER ROFÉ: *Introduction to the Composition of the Pentateuch*, Sheffield Academic

közmegegyezés van, amit megpróbáltam beépíteni szintézisembe és összefüggésbe hozni a korábbi próféták, a Krónikák és Ezdrás-Nehemiás könyveinek elemzésével. Az egyetértést azonban súlyosan hátráltatják a szembenálló módszertani alapelvek, amelyek elhomályosítják a hasonló pontokat. Itt időnként meglepő egy bizonyos kettős mérce: vannak, akik kizárják az ellenfél jogát, hogy megfogalmazza arra vonatkozó hipotézisét, hogy „hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik” egy szöveg; míg ugyanakkor ők széles körben élnek ezzel a joggal. Így a vita fő hangsúlya nem annyira a hipotézisekre, mint inkább azokra az általános elvekre helyeződik, amelyeken az efféle hipotézisek nyugodnak.⁶

Tanulmányomban szeretném tisztázni a konszenzust és sorra venni a nyitott kérdéseket, így vázolja a Pentateuchus-kutatás állását, ahogy én látom tíz évvel a *The Composition of the Narrative Books of the Old Testament* megjelenése után, illetve az erre adott reakciókat. Ezután kiemelek néhány alapvető különbséget, amelyek javaslatom kritikájának fontos háttérét alkotják.

I. A KONSZENZUS

Minden bizonnyal tudományos konszenzus, hogy a Pentateuchus a maga masszoréta formájában képviseli a kánonban a Tórát. A Pentateuchus mint Tóra kánoni szempontból egy meghatározott irodalmi egység, amely ugyanakkor jelzi az elbeszélés folytatását a Korábbi Prófétaokban (Józs–2Kir) és ezért más – a kánon szempontjából ugyanúgy meghatározott – irodalmi szövegekkel is kapcsolatban kell szemlélnünk.⁷ A Tóra és a Korábbi Próféta

Press, Sheffield, 1999; IDEM: *Introduction to the Literature of the Hebrew Bible*, Carmel Publishing House, Jerusalem, 2009, 159–298; JEAN-LOUIS SKA: *Introduzione alla lettura del Pentateuco. Chiavi per l'interpretazione dei primi cinque libri della Bibbia*, Edizioni Dehoniane, Bologna, 1998. Francia fordítás: *Introduction à la lecture du Pentateuque. Clés pour l'interprétation des cinq premiers livres de la Bible*, Lessius, Brussels, 2000; ERICH ZENGER (Hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament*, op. cit., 74–123; THOMAS RÖMER et al. (eds.): *Introduction à l'Ancien Testament*, Labor et Fides, Genève, 2004, 85–113; további tanulmánygyűjtemények: ANDRÉ WÉNIN (ed.): *Studies of the Book of Genesis. Literature, Redaction and History*, Peeters, Leuven, 2001; JAN CHRISTIAN GERTZ et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit.; THOMAS B. DOZEMAN – KONRAD SCHMID (eds.): *A Farewell to the Yahwist? The Composition of the Pentateuch in Recent European Interpretation*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2006; THOMAS RÖMER – KONRAD SCHMID (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque*, op. cit.; THOMAS RÖMER (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, Peeters, Leuven, 2008.

⁶ Lásd például KONRAD SCHMID: *Zurück zu Wellhausen?*, op. cit., 314–328, itt 323–327; THOMAS KRÜGER: *Anmerkungen zur Frage nach den Redaktionen der grossen Erzählwerke im Alten Testament*, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque*, op. cit., 47–66.

⁷ ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 70–72; hasonlóképpen REINHARD G. KRATZ: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit., 104–105, hivatkozással ERHARD

kánoni entitásának irodalmi függetlenségét és narratív összekapcsolódását feltételezi a Krónikák könyve, a legkorábbi irodalmi recepciók egyike.⁸ Ez volt az oka annak, hogy a *Composition* című munkámat a Krónikák és Ezdrás-Nehemiás könyveivel kezdem.⁹ Ez az irodalmi korpusz mind JULIUS WELLHAUSEN, mind pedig MARTIN NOTH a Héber Biblia elbeszélői könyveire vonatkozó kutatásainak szerves részét alkotta. A jelenlegi vita hajlamos figyelmen kívül hagyni ezt, és a Krónikák, valamint Ezdrás-Nehemiás könyveinek elemzését átengedik olyan szakembereknek, akik igen gyakran tájékozatlanok a Pentateuchus és a Korábbi Próféta tanulóanyagjának legújabb fejleményeiben.¹⁰ Azonban a hagyomány minden szakaszát együtt kell kezelni. A Pentateuchus és a Korábbi Próféta recepciója a Krónikák könyvében rávilágít arra az irányra, amelyben a *Vorlage* irodalmi alakulása mozgott, valamint a kapcsolódási pontra a fogadtatás számára.¹¹ Emellett a Krónikák könyve (mint az *újrairt Biblia* műfajának más példái is) betekintést nyújt, hogy a régebbi írásokat hogyan használták fel a bibliai hagyományban és milyen szempontból dolgozták át azokat.¹²

További konszenzust jelent az a feltételezés, hogy a Pentateuchuson belül két különálló irodalmi réteget tudunk megkülönböztetni és elkülíteni: a Deuteronomium könyvét, amelynek eredeti függetlenségét már WILHELM MARTIN LEBERECHE DE WETTE felismerte, és az úgynevezett Papi Iratot (P) – amely felöleli a Szentség törvényét (H) – a Ter–Szám könyvekben, amelynek irodalmi kiterjedését THEODOR NÖLDEKE határozta meg. Harmadik irodalmi egységként megemlíthetjük még a Szövetség könyvét (Kiv 20–23), amelyet felhasznált a Deuteronomium. Ami ezen irodalmi munkák kezdetét és végét illeti, a dolgok a Deuteronomiumban a legvilágosabbak, mivel

BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, de Gruyter, Berlin, 1990 munkájára.

⁸ REINHARD ACHENBACH: Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch, op. cit., 122–126.

⁹ THOMAS KRÜGER: Anmerkungen zur Frage nach den Redaktionen der grossen Erzählwerke im Alten Testament, op. cit., 58–60 megkérdőjelezi ezt a kiindulópontot. Számomra azonban továbbra sem tisztázott, hogy (a masszoréta szövegben, a Septuagintában és az 1Ezd 1,54–55; 2,1sköv. versekben igazolt) 2Krón 36 / Ezd 1-ben az irodalmi átfedés mi módon alkot egy eredetre vonatkozó hipotézist, ahogy azt valaki felvetette KRÜGER nyomán, miszerint az *Ezd–Neh* a Királyok könyvének folytatásként áll előttünk.

¹⁰ THOMAS WILLI: Zwei Jahrzehnte Forschung an Chronik und Esra-Nehemia, *TRu* 67 (2002) 61–104.

¹¹ REINHARD G. KRATZ: Friend of God, Brother of Sarah, and Father of Isaac. Abraham in the Hebrew Bible and in Qumran, in Devorah Dimant – Reinhard G. Kratz (eds.): *The Dynamics of Language and Exegesis at Qumran*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, 79–105. Az érintkezési pontnak azonban nem kell arra a meg gondolatlan következtetésre vezetni, hogy a recepciót kell *Vorlagenak* tekinteni; így például KONRAD SCHMID: Die Rückgabe der Verheißungsgabe: Der „heilsgeschichtliche“ Sinn von Gen 22 im Horizont innerbiblischer Exegese, in Markus Witte (Hrsg.): *Gott und Mensch im Dialog*, de Gruyter, Berlin, 2004, 271–300, itt 291.

¹² REINHARD G. KRATZ: *Das Judentum im Zeitalter des Zweiten Tempels*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2004; ²2006, 126–56, 157–80.

a MTörv 1,1–5 szakasza, a leírásra szóló parancs a MTörv 31,5-ben és néhány, magára a könyvre történő kijelentés a könyvön belül (MTörv 17,18–19 stb.) segít körvonalazni a Deuteronomium könyvét.¹⁵ A P kezdete (Ter 1,1) ugyanilyen egyértelmű, a vége azonban ellentmondásos. A Szövetség törvényében egy (feltehetően ősi) szakaszt találunk a Kiv 21,1-ben, amely a Kiv 20,22-ben olvasható JHWH-beszéd bevezetőjével együtt mégiscsak feltételez egy bizonyos narratív kontextust; JHWH beszéde folytatódik egészen a Kiv 23 végéig. De hogy ez tekinthető-e a független jogi korpusz lezárásának, az kérdéses.

Függetlenül attól, hogy ki hogyan hívja ezt a „kivonási” módszert, e konszenzus irodalomtörténeti következményei ugyanazok maradnak: a három azonosítható irodalmi réteget (Szövetség törvénye, Deuteronomium, Papi Irat) el kell különíteni a Pentateuchus többi részétől. Így számolhatunk nem papi (nem-P) és nem deuteronomikus (nem-D) szövegekkel a Teremtés, Kivonulás (1–34) és a Számok könyvében. Itt találjuk – és ez is tudományos konszenzus – a Pentateuchus irodalmi, történelmi problémáinak a magját. Az összes nehézség ellenére azonban elég okunk van azt feltételezni, hogy ezek a szövegek tartalmazzák a Pentateuchus legősibb részeit.

A három azonosítható irodalmi réteg elkülönítésével, valamint a nem-P és nem-D szövegekre vetett pillantással megállapíthatunk egy másik konszenzust, nevezetesen, hogy a Pentateuchus-elbeszélés egyes részei (őstörténet, pátriárkátörténetek, Mózes és a kivonulás története az országba való belépéssel vagy anélkül) eredetileg független hagyományokként léteztek. Csak később, egy további lépésben integrálták ezeket a hagyományokat egy folyamatos elbeszélés irodalmi és fogalmi kontextusába, összekapcsolva a Pentateuchus más részeivel, ennek során átdolgozták, kiegészítették és hozzákapcsolták a Tóra kánoni szövegéhez. Ami a módszert illeti, konszenzusnak tekinthető, hogy a hagyomány minden szakaszában szükséges a vizsgálat, és amennyire csak lehetséges, azonosítani kell azt a (masszoréta) szövegen belül, ahogy az most rendelkezésünkre áll, és nem a szöveg homályos – szóbeli vagy írott – előtörténetében. Az ószövetségi exegézis hagyományos ter-

¹⁵ ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 84–89; hasonlóképpen REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 99–100, 136, 221 (az angol fordítás oldalszámjai: 97–98, 131, 217); REINHARD G. KRATZ: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit., 102–105. Itt valóban nem döntő, hogy a hagyomány melyik szintjére helyezzük az önreferenciális kijelentéseket (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 87–88). Az ilyen elhelyezés nélkül azonban nincs alapja a következő kijelentésnek: „a megszoვეgezés és az önreferencialitás *kezdetektől fogva* odataroztak”, és hogy a Deuteronomiumot kezdettől fogva „idézhető vonatkozási alapkéntként” határozták meg, amely egy nagyobb irodalmi munkához tartozik, egész pontosan MARTIN NOTH Deuteronomisztikus Történelmi Művéhez (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 88–89).

minológiáját használva kijelenthetjük, hogy megfigyelhető egy elmozdulás a hagyománytörténettől az irodalom- és szerkesztéstörténet irányába. Itt az irodalom- és szerkesztéstörténetet már nem pusztán mechanikus cselekménynek tekintjük, hanem egy belső bibliai értelmezési folyamatnak.¹⁴

Nagyvonalakban felvázoltuk a jelenlegi Pentateuchus-kutatás *magnus consensus*-át. Amit eddig említettem az alapvető és egyáltalán nem tartalmaz új tényeket. Nem árt azonban időről időre emlékeztetni magunkat az alapokra, ami minden bizonnyal kifizetődő. A mennyiség szempontjából azt látjuk, hogy a Pentateuchusnak több, mint a fele azonosított, vagy megpróbálták osztályozni. Ami a kutatást illeti, sokkal nagyobb esély van az egy irányba tartásra és az egyetértésre, mint azt általában feltételezik.

II. NYITOTT KÉRDÉSEK

Véleményem szerint a Pentateuchus-kutatás nyitott kérdései főleg két szemponthoz kapcsolódnak: az egyes azonosított rétegek elemzéséhez és a különböző rétegek egymáshoz való viszonyához. Bár a két szempontot nem lehet elválasztani egymástól, meg kell különböztetnünk őket.

1. Az egyes rétegek

Kezdjük az első szemponttal, vagyis a Pentateuchus egyes részeinek elemzésével! Lényeges megállapítás a Pentateuchus minden irodalmi rétegével kapcsolatban (nem-P és nem-D szövegek, Szövetség törvénye, Deuteronomium, Papi irat), hogy azok nem egységesek, ezért szükséges a kritikai elemzés. Pontosán ez az elemzés vált ki nézeteltéréseket, és valószínűleg lehetetlen is minden apró részlet tekintetében megállapodásra jutni, talán nem is szükséges. A versek vagy félversek túlságosan pontos meghatározása nem igazán szükséges. Az anyag hosszú hagyománytörténetének köszönhetően a dolgok szükségszerűen képlékenyek maradnak.¹⁵ Inkább a kiindulási pont és néhány előfeltevés az, ami igazán számít, mivel ezek határozzák meg az elemzés irányát és az egyes irodalmi rétegek közötti kapcsolatok osztályozá-

¹⁴ A terminológiáról természetesen lehet vitatkozni; némelyek problematikusnak találják (THOMAS KRÜGER: Anmerkungen zur Frage nach den Redaktionen der grossen Erzählwerke im Alten Testament, op. cit., 51–57), mások nagy energiát fektetnek abba, hogy egyik besorolást („kiadó”) egy másikkal („szerző” vagy „történetíró”) helyettesítsék, vö. JOHN VAN SETERS: *The Edited Bible. The Curious History of the „Editor” in Biblical Criticism*, Eisenbrauns, Winona Lake (Indiana), 2006. A vita tudományos nyeresége minimális.

¹⁵ Ez azonban nem jelenti azt, hogy tartózkodnunk kell a pontos elemzéstől (lásd lentebb a III. pont alatt).

sát. A következőkben a Pentateuchus különböző részeit szeretném magyarázni.

a) A Papi irat

A Papi iratot illetően a kutatók vitatkoznak az *alampirat* (P^G, *Grundschrift*) és a másodlagos kiegészítések (P^S, benne a Szentség törvénye) közötti különbségtétel, illetve a P záradékán.¹⁶ Mindkét probléma szorosan kapcsolódik ahhoz a kérdéshez, hogy vajon a P egy független forrás (*Quelle*) vagy egy redakció (*Bearbeitung*). Itt ERHARD BLUM túllépett a hagyományos vagy-vagy válaszon, és felkínált egy alternatívát. Szerinte a P nem forrás és nem is redakció.¹⁷ BLUM alternatívája azonban továbbra is meglehetősen bizonytalan, mivel ő csak a P és annak *Vorlageja* közötti kapcsolatot írja le a tartalom tekintetében, és nem kínál konkrét kifejtést az alkalmazott kompozíciós technikákra.¹⁸ Annak érdekében, hogy tisztázzuk a P és *Vorlageja* közötti összetett kapcsolatot, ezt a kapcsolatot az *újraírt Biblia* (pl. Krónikák könyve, Átdolgozott Pentateuchus, Jubileumok könyve) irodalmi műfájának analógiájára tárgyaltam. Ez azonban azt jelenti, hogy egy külön elkészített írással van dolgunk, amely mégiscsak függ a *Vorlagejától*.¹⁹

Ha valaki továbbmegy ezen a nyomon, a P-ről mint forrásról vagy redakcióról folytatott vita jogos, az irodalmi, kritikai problémák azonban nem tűnnek el: „Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik.” Ezért az irodalmi hagyomány összetettsége ellenére a BLUM által vagy-vagy modellre felkínált alter-

¹⁶ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 102–117, 230–248. (az angol fordítás oldalszámjai: 100–113, 229–246). A kutatástörténetről lásd ECKART OTTO: *Forschungen zur Priesterschrift*, op. cit.; ERICH ZENGER (Hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament*, op. cit., 156–175, és legutóbb THOMAS RÖMER (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, op. cit.; SARAH SHECHTMAN – JOEL S. BADEN (eds.): *The Strata of the Priestly Writings. Contemporary Debate and Future Directions*, Theologischer Verlag, Zürich, 2009.

¹⁷ ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 221–222, 229–285; már korábban szintén az ő tollából: *Die Komposition der Vätergeschichte*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1984, 424–427.

¹⁸ ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 231–232 a „kontinuitás és a diszkontinuitás egymásmellettségéről” beszél a Papi irat nem-P *Vorlage* használatában. Ez mindkettőre vonatkozik: egy régebbi dokumentum átdolgozására és az *újraírt Biblia* jellegű önálló írásműre. Azonkívül más lehetőségek részletei is hasznosak lehetnek. Ennek kapcsán úgy tűnik, BLUM a P egy önálló kialakulására gondol, amely – egyidejűleg – összekapcsolódik a nem-P *Vorlageval* (ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 241–242).

¹⁹ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 233, 247. (az angol fordítás oldalszámjai: 232, 244–245). Az egyedüli alternatíva a kiegészítő elmélet, vagyis a P hozzáadása a prepapi Pentateuchushoz; lásd CHRISTOPH BERNER: *Die Exoduserzählung. Das literarische Werden einer Ursprungslegende Israels* (a Göttingeni Egyetemen 2010-ben megvédett habilitációs dolgozat; megjelent ugyanabban az évben a Mohr Siebeck kiadónál).

natíva nem teszi feleslegessé az irodalomtörténeti elemzést, és szintén nem szünteti meg a Papi irat végére vonatkozó kérdést. Függetlenül attól, hogy feltételezzük-e a P különálló kompozícióját, amit később dolgoztak bele a prepapi anyagba, vagy hogy egy régebbi *Vorlage* papi redakciója mellett döntünk, a P végét többször át kell helyezni az anyag szöveges fejlődése során. Valójában ez volt az oka a különböző lehetőségeknek, amelyeket a kutatók megvitattak maguk között.²⁰

Mindenesetre a Papi iratot az elejétől a végéig nem lehet megérteni a nem-P anyag ismerete nélkül, amelyre vonatkozik. Továbbá a P függősége a *Vorlage*től arra enged következtetni, hogy a P feltételezi a narratív és irodal-

²⁰ A P^(G), vagyis a Papi alapirat végének kérdéséhez lásd Erich Zenger (Hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament*, op. cit., 161–166; részletesen CHRISTIAN FREVEL: *Mit Blick auf das Land die Schöpfung erinnern. Zum Ende der Priestergrundschrift*, Herder, Freiburg, 2000; illetve ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 224–228, 318–329; IDEM: *Issues and Problems in the Contemporary Debate Regarding the Priestly Writings*, in Sarah Shecthman – Joel S. Baden (eds.): *The Strata of the Priestly Writings*, op. cit., 31–44; CHRISTOPHE NIHAN: *From Priestly Torah to Pentateuch. A Study in the Composition of the Book of Leviticus*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2007; ERNST AXEL KNAUF: *Buchschlüsse in Josua*, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque, de l'Hexateuque et de l'Ennéateuque*, op. cit., 217–224; ED NOORT: *Bis zur Grenze des Landes? Num 27,12–23 und das Ende der Priesterschrift*, in Thomas Römer (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, op. cit., 99–119; JEAN-LOUIS SKA: *Le récit sacerdotal: Une „histoire sans fin“?*, in Thomas Römer (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, op. cit., 631–653. Úgy gondolom, hogy a P vége a Kiv 40 fejezetében van; lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 105, 113, 117. (az angol fordítás oldalszámai: 103, 110, 113), követeve THOMAS POLA: *Die ursprüngliche Priesterschrift. Beobachtungen zur Literarkritik und Traditionsgeschichte von P¹*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1995. A Papi iratban a történet a Sínainál végződik, mert az irodalmi *Vorlage* és azzal együtt a történet folytatás feltételezett; lásd CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, *TRu* 69 (2004) 329–344, itt 339. Ezzel a feltételezéssel lehetséges volt a későbbi szerzők számára – a P-ből vagy a Pentateuchusból származó anyag hozzáadásával –, hogy az írásmű végét hátrébb helyezték. A kiegészítő jellegről és a P különböző rétegeiről a Leviták és a Számok könyvében lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 116–117. (az angol fordításban: 114), és sokkal részletesebben THOMAS POLA: *Die ursprüngliche Priesterschrift*, op. cit.; ISRAEL KNOHL: *The Sanctuary of Silence. The Priestly Torah and the Holiness School*, Fortress, Minneapolis, 1995; THOMAS RÖMER: *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten. Anfragen zur „Quellenscheidung“ im vierten Buch des Pentateuch*, in Jan Christian Gertz et al (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit., 215–231; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora. Studien zur Redaktionsgeschichte des Numeribuches im Kontext von Hexateuch und Pentateuch*, Harrassowitz, Wiesbaden, 2003; IDEM: *Numeri und Deuteronomium*, in Eckart Otto – Reinhard Achenbach (Hrsg.): *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2004, 123–134; CHRISTOPHE NIHAN: *The Holiness Code between D and P. Some Comments on the Function and Significance of Leviticus 17–26 in the Composition of the Torah*, in *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, op. cit., 81–122; IDEM: *Priestly Torah*; továbbá THOMAS RÖMER (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, op. cit.; SARAH SHECTHMAN – JOEL S. BADEN (eds.): *The Strata of the Priestly Writings*, op. cit. Posztpapi rétegekként átértékelve a P-t a Leviták és a Számok könyvében, azonban nem jut automatikusan arra a következtetésre, hogy az összes nem-P szöveg posztpapi szöveg volna; továbbá nem beszél automatikusan arról, hogy a posztpapi anyag milyen szerepet játszott a Pentateuchus létrejöttében (lásd alább: II.2).

mi kontextust, amelyben attól elkülönülve állt, vagy amelybe redakcióként illesztették be. Ez azt jelenti, hogy (az őstörténet és) a pátriárkaelbeszélések, valamint a Mózes-történet létezett a P előtt, és hogy nem lehet a P az első, amelyik létrehozta ezt a kapcsolatot, ahogy manapság gyakran feltételezik.²¹

b) Deuteronomium

A Deuteronomium exegézisében a „módszerekről folytatott vita”²² az elemzés stilisztikai kritériumairól áthelyeződött az ún. ős-Deuteronomium azonosításáról szóló diskurzusra.²³ Amíg az exegéták nagy része továbbra is azt feltételezi, hogy a Deuteronomium könyvének eleje megtalálható (az egyes szám második személyében megfogalmazott) centralizációról szóló kikötésekben, amelyek időnként módosítanak a Szövetség törvényén,²⁴

²¹ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 247, 286, 288, 312. (az angol fordítás oldalszámái: 244, 279, 281, 307.); CHRISTOPH BERNER: *Die Exoduserzählung*, op. cit. Az eltérő véleményhez, miszerint a P volt a felelős a kapcsolatteremtésért, lásd ROLF RENDTORFF: *Das Überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, op. cit., 160–163; THOMAS RÖMER: *Israels Väter. Untersuchungen zur Väterthematik im Deuteronomium und in der Deuteronomistischen Tradition*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht; Freiburg – Göttingen, 1990, 574; IDEM in Norbert Lohfink: *Die Väter Israels im Deuteronomium. Mit einer Stellungnahme von Thomas Römer*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht; Freiburg – Göttingen, 1991, 122; KONRAD SCHMID: *Erzväter und Exodus. Untersuchungen zur doppelten Begründung der Ursprünge Israels innerhalb der Geschichtsbücher des Alten Testaments*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 1999, 255; JAN CHRISTIAN GERTZ: *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung. Untersuchungen zur Endredaktion des Pentateuch*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2000, 349–388; ALBERT DE PURY: Der priesterschriftliche Umgang mit der Jakobsgeschichte, in Reinhard G. Kratz et al. (Hrsg.): *Schriftauslegung in der Schrift*, de Gruyter, Berlin, 2000, 33–60, itt 39; IDEM: The Jacob Story and the Beginning of the Formation of the Pentateuch, in Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit., 51–72, itt 71; IDEM: P⁸ as the Absolute Beginning, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque*, op. cit., 99–128, itt 112. Elvetve néhány elemzését és néhány fenntartását, BLUM is ezt a nézetet képviseli, lásd ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus. Ein Gespräch mit neueren Endredaktionshypothesen, in Jan Christian Gertz et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit., 119–156. Ez azonban BLUMot ellentmondásba hozza saját feltételezésével, miszerint a P egy kiadó, és arra kényszeríti, hogy (szemben SCHMIDtel és GERTZcel) differenciálódást feltételezzen a nem-P anyagban belül: megkülönbözteti azokat a nem-P elemeket, amelyek „nem képeznek kapcsolatot a pátriárka- és kivonuláselbeszéléssel, hanem feltételezik azokat”, és azokat az elemeket, amelyek nem-P anyagot tartalmaznak (beleértve a Kiv 1,9 szövegjavítás által), de nem lehetnek poszt-P elemek, mivel a P-kompozícióhoz tartoznak, amely „létrehozza az első – szinte teljes mértékben megőrződött – irodalmi kapcsolatot” (ibid., 148–49); a tudományos párbeszédhez lásd THOMAS B. DOZEMAN – KONRAD SCHMID (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit., és itt különösen is DAVID M. CARR kritikáját: What is Required to Identify Pre-Priestly Narrative Connections between Genesis and Exodus? Some General Reflections and Specific Cases, in Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit., 159–180.

²² LOTHAR PERLITT: *Deuteronomium-Studien*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1994, 109–122.

²³ TIMO VEIJOLA: Deuteronomismforschung zwischen Tradition und Innovation I, *TRu* 67 (2002) 273–327.

²⁴ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 118–138. (az angol fordítás oldalszámái: 114–133); IDEM: Der literarische Ort des Deuteronomiums, op. cit.,

ECKART OTTO felvetett egy alternatívát: ő a MTörv 13. és 28. fejezetében látja a Deuteronomium magját, amelynek megfogalmazása közvetlen irodalmi függőséget mutat az asszír hűségsküvel.²⁵ A széles körű vitát és CHRISTOPH KOCH legújabb tanulmányát figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy ez a javaslat nem meggyőző.²⁶

Felmerült egy másik sajátos probléma is, amely uralja a jelenlegi tudományos párbeszédet, és amit a Deuteronomium törvényi és elbeszélői keretének vizsgálata kapcsán állapítottam meg. A Deuteronomiumnak a Tóra és a Korábbi Próféta-kontextusába való beleyökerezéséről beszélek.²⁷ Ez egy olyan probléma, amely csak akkor került elő, amikor MARTIN NOTH megalkotta a Deuteronomisztikus Történeti Műre vonatkozó (DTM) hipotézisét, elválasztva a Ter–Szám könyveket a Deuteronomiumtól, és így eltávolította

117; legutóbb JUHA PAKKALA: The Date of the Oldest Edition of Deuteronomy, ZAW 121 (2009) 388–401, itt 388. Ezt a Deuteronomium elemzésének (KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., 322) egészen sajátos útként („ganz eigene Wege”) lehet jellemezni, ha valaki ECKART OTTO egészen sajátos nézetét veszi kiindulópontul.

²⁵ ECKART OTTO: *Das Deuteronomium. Politische Theologie und Rechtsreform in Juda und Assyrien*, de Gruyter, Berlin, 1999; IDEM: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit.; IDEM: *Das Buch Levitikus im Pentateuch*, TRu 74 (2009) 470–479, követte KONRAD SCHMID: *Literaturgeschichte des Alten Testaments. Eine Einführung*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 2008, 81, 104–108; FELIPE BLANCO WISSMANN: „Er tat das Rechte ...”. *Beurteilungskriterien und Deuteronomismus in 1Kön 12–2Kön 25*, Theologischer Verlag, Zürich, 2008.

²⁶ CHRISTOPH KOCH: *Vertrag, Treueid und Bund. Studien zur Rezeption des altorientalischen Vertragsrechts im Deuteronomium und zur Ausbildung der Bundestheologie im Alten Testament*, de Gruyter, Berlin, 2008; lásd még REINHARD G. KRATZ: The Idea of Cultic Centralization in Deuteronomy 12 and Its Supposed Ancient Near East Analogies, in Reinhard G. Kratz – Hermann Spieckermann (eds.): *One God – One Cult – One Nation. Archaeological and Biblical Perspectives*, de Gruyter, Berlin, 2010, 121–144; IDEM: „The Peg in the Wall”. *Cultic Centralization Revisited*, in *Idem: Law and Religion in the Eastern Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, 2013, a kötet 10. tanulmánya.

²⁷ A kánoni *status quot* hosszasan bemutatja JEAN-PIERRE SONNET: *The Book within the Book. Writing in Deuteronomy*, Brill, Leiden, 1997; JOHANNES TASCHNER: *Die Mosereden im Deuteronomium*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2008. Az analitikai problémához lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 127–130. (angol fordításban: 123–126.); IDEM: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit.; a további tudományos párbeszédhez lásd ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit.; vö. TIMO VEIJOLA: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, TRu 68 (2003) 374–382; ECKART OTTO – REINHARD ACHENBACH (Hrsg.): *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, op. cit.; JOHN E. HARVEY: *Retelling the Torah. The Deuteronomistic Historian’s Use of Tetrateuchal Narratives*, T&T Clark, London, 2004; RAIK HECKL: *Moses Vermächtnis. Kohärenz, literarische Intention und Funktion von Dtn 1–3*, Evangelische Verlags-Anstalt, Leipzig, 2004; REINHARD ACHENBACH: *Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch*, op. cit.; Markus Witte et al. (eds.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke. Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur „Deuteronomismus“-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*, de Gruyter, Berlin, 2006; ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 90–93. A régebbi kutatás megvitatását lásd NORBERT LOHFINK: *Studien zum Deuteronomium und zur Deuteronomistischen Literatur*, Band 3., Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1995, 13–38; a helyes utat kikövezte ELEONORE REUTER: *Kultzentralisation. Entstehung und Theologie von Dtn 12*, Hain, Frankfurt a. M., 1993, 227–231.

az elbeszélés végét, illetve a Tóra kánoni lezárását.²⁸ Azóta az okmányelmélet védelmezői folyamatosan figyelmen kívül hagyják ezt a problémát, ami azt eredményezte, hogy elszigetelődtek elemzéseikkel.²⁹ Hasonlóképpen ERHARD BLUM, aki alternatívát kívánt javasolni az okmányelméletre, nem kínált megoldást a saját KD-hipotézisével (Deuteronomium-kompozíció) kapcsolatban: a Tóra (Pentateuchus) kánoni mivoltát nem lehet összeegyeztetni NOTH DTM-hipotézisével, mivel mindkét munka igényli a Deuteronomiumot mint az irodalmi korpusz szerves részét.³⁰ A jelen tanulmány bevezető kijelentése itt is érvényes: „Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik.”

Természetesen a Deuteronomiumnak van eleje és van vége, de nem a Pentateuchusban, nem is a Korábbi Prófétáknál (DTM), hanem mindenekelőtt magában a Deuteronomium könyvében. Mindazonáltal a Deuteronomium eleje és vége feltételezi – mint ahogy más kezdetek és befejezések a könyvben – a bibliai történelem megelőző és rákövetkező narratív kontextusát. Mózes Moáb mezein tartott beszéde stilisztikai eszközének használatával a Deuteronomium képes összefoglalni a Ter–Szám könyvekben található korábbi elbeszéléseket, és ugyanakkor rámutatni a narratíva folytatására a József(–Királyok) könyvében. Ez a helyzet a legősibb maggal, az ős-Deuteronomiummal is: itt Izraelt egy „én” szólítja meg a MTörv 6,4-ben (Mózes), és a centralizációs formulában a jövő idő használata rámutat, hogy mind a historizáció, mind pedig az összekapcsolódás a Tóra és a Korábbi Próféták narratív kontextusában eredeti és szerves része a Deuteronomium „genetikai kódjának”³¹ (BLUM).³² Ez pedig nemcsak az el-

²⁸ A problémáról lásd már ROLF RENDTORFF: *Das Überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, op. cit., és újabban CHRISITIAN FREVEL: *Deuteronomistisches Geschichtswerk oder Geschichtswerke? Die These Martin Noths zwischen Tetrateuch, Hexateuch und Enneateuch*, in Udo Rütterswörden (Hrsg.): *Martin Noth. Aus der Sicht der heutigen Forschung*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2004, 60–95.

²⁹ CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1993, 35. 431–432, egy Jahvista szerzőt feltételez a Tetrateuchusban, amelynek a vége elveszett, és azzal is foglalkozik, hogy elképzelése hogyan kapcsolódik MARTIN NOTH feltételezett hipotéziséhez egyszerűen fogalmi és nem redakciókritikai szinten.

³⁰ ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit. Felismeri a problémát a KD-hipotézise (109–110) és a *Vorlage* szempontjából (216), de nem ad választ arra a döntő kérdésre, hogy egy szöveg „hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik”. Itt ismét NOTH hipotézise az axiomatikus előfeltevés.

³¹ ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 95 kapcsolódik a „mózesi Tóra fogalmához” a Deuteronomiumban.

³² Lásd ELEONORE REUTER: *Kultzentralisation*, op. cit., 224; REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 128–129. (az angol fordításban: 123–125.); IDEM: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit., 117–118. A Samaritánus Pentateuchusban és a

beszélésekre áll, hanem a törvényre is a Deuteronomiumban. A centralizációra vonatkozó törvény újraértelmezi a Szövetség könyvének kultikus előírásait, és alapot képez a Sámuel és a Királyok könyvei deuteronomisztikus redakciójához és – követve ezt az alapredakciót (együtt a Dekalógussal és a kultusz tisztaságára vonatkozó előírásokkal) – a Józs–Kir könyvekben a későbbi deuteronomisztikus átdolgozáshoz.³³

A tudományos vita középpontjában az a kérdés áll, vajon az elbeszélői, fogalmi és az irodalmi utalások a Deuteronomiumban annak irodalmi kontextusára egyszerűen a bibliai történelem ismeretét jelenítik meg, vagy feltételezik a ránk hagyott irodalmi kontextust. Továbbá van egy vita arról, hogy ezeket a hivatkozásokat hogyan kell értékelnünk. Két lehetőség áll előttünk: az utalásokat a Deuteronomium irodalmi keretére tekintettel formálták meg (mózesi visszatekintés Moáb mezein), és így elbeszélői, fogalmi és irodalmi kapcsolódási pontokként szolgálnak ehhez a kontextushoz és annak folytatásához,³⁴ vagy az utalások azt mutatják, hogy a

4QMMT dokumentumban a centralizációs formulát *perfectum* használtával alkották meg, de valószínűleg nem ez az eredeti olvasat, vö. REINHARD G. KRATZ: „The place which He has chosen”. The Identification of the Cult Place of Deut 12 and Lev 17 in 4QMMT, in Moshe Bar-Asher – Emanuel Tov (eds.): *A Festschrift for Devorah Dimant*, Bialik Institute – Haifa University Press, Jerusalem – Haifa, 2007, *57–*80, itt *72–*73.

³³ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 155–219. (az angol fordításban: 153–215.); hasonlóképpen ERIK AURELIUS: *Zukunft jenseits des Gerichts*, op. cit. Nem így KONRAD SCHMID: Das Deuteronomium innerhalb der 'deuteronomistischen Geschichtswerke' in Gen – 2Kön, in Eckart Otto – Reinhard Achenbach (Hrsg.): *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, op. cit., 193–211, itt 205. oldalon a 53. lábjegyzet, 208–211, aki feje tetejére állítja a kapcsolatot, és a deuteronomiumi centralizáció gondolatát úgy magyarázza, mint ami függ a királyok értékelésétől az 1-2Sám–1-2Kir könyvekben. Itt figyelmen kívül hagyta, hogy meg tudjuk magyarázni a centralizációt meghatározó törvény kialakulását a Szövetség könyvével kapcsolatban, míg a királyok értékelése nem vezeti be ezt a kritériumot, hanem egyszerűen feltételezi azt. Elkerülve tanára merész spekulációját, BLANCO WISSMANN („*Er tat das Rechte ...*”, op. cit.) is megkérdőjelezi a Deuteronomium és a deuteronomisztikus redakció fogalmi kapcsolatát az 1-2Sám – 1-2Kir könyvekben; erről lásd REINHARD G. KRATZ: *The Peg in the Wall. Cultic Centralization Revisited*, in Idem: *Law and Religion in the Eastern Mediterranean*, Oxford University Press, Oxford, 2013, a kötet 10. tanulmánya.

³⁴ Így REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 118–138. (az angol fordításban: 114–133.); IDEM: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit. Ami a MTörv 1–3 és 5. fejezeteket illeti, SCHMID és GERTZ követi javaslatomat; lásd KONRAD SCHMID: *Das Deuteronomium innerhalb der 'deuteronomistischen Geschichtswerke' in Gen – 2Kön*, op. cit.; JAN CHRISTIAN GERTZ: *Kompositorische Funktion und literarhistorischer Ort von Deuteronomium 1–3*, in Markus Witte et al. (eds.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke. Redaktions- und religionsgeschichtliche Perspektiven zur "Deuteronomismus"-Diskussion in Tora und Vorderen Propheten*, op. cit., 103–123. Azt a megfontolást mindketten elvetik, hogy a Deuteronomium egy régebbi változatát talán az irodalmi kontextus megteremtéséhez hozták létre a Hexateuchusban, ami nem az én gondolatom, hanem már WILLI STAERK is felvetette, akire ELEONORE REUTER (*Kultzentralisation. Entstehung und Theologie von Dtn 12*, op. cit., 230) hivatkozott. A Deuteronomium historizálásának magyarázata hiányzik GERTZ és SCHMID munkáiból. RAIK HECKL: *Moses Vermächtnis*, op. cit. hivatkozik más bibliai törvénygyűjteményekre. Ez azonban maga után vonja a feltételezést, hogy a

Deuteronomium elbeszélése – szabadon sodródó hagyományokon állva és ellenmondásban saját szándékával – kiindulópont volt a Ter–Szám elbeszélésének megalkotásához egyfajta előjátékként a Deuteronomium könyvéhez és a Deuteronomisztikus Történeti Műhöz (vagy bármely más „munkához”, amely a MTörv 1. fejezetével indít).³⁵

Mindazok közös jellemzője, akik a második lehetőséget választják, hogy a MTörv 1–3 (és a következő fejezetek) történelmi visszatekintését bevezetőnek tekintik egy önálló irodalmi munkához. Ezt a tudományos nézetet MARTIN NOTH és JULIUS WELLHAUSEN munkája támogatja, és gyakran a leghevesebben védelmezték – nem utolsósorban a benne használt érvelési módokat, amelyeket meglehetősen nehéz összhangba hozni.³⁶ Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy a MTörv 1–3-ban olvasható visszatekintésnek van értelme, vagy legalábbis nem okoz semmiféle problémát a későbbi Pentateuchus vagy egy, a Kiv 1–MTörv 34-ben szereplő „Tóra könyvének”

Szövetség könyve és a Szentség törvénye valaha önállóan létezett, ami nem magától értetődő; lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 114. 145–150. (az angol fordításban: 110–111, 140–147.)

³⁵ Így ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 109, 164; IDEM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 67–97 (a KD hipotézisét illetően); JOHN VAN SETERS: *In Search of History. Historiography in the Ancient World and the Origins of Biblical History*, Yale University Press, New Haven, 1983; új kiadásban: Eisenbrauns, Winona Lake, Ind., 1997; IDEM: *Prologue to History. The Yahwist as Historian in Genesis*, Westminster John Knox, Louisville, 1992; IDEM: *The Life of Moses. The Yahwist as Historian in Exodus-Numbers*, Westminster John Knox, Louisville, 1994 (a Jahvistával kapcsolatos nézeteit illetően); egy bizonyos „DtrL” alapján, amely a MTörv 1–Bír 2 fejezeteket öleli fel: NORBERT LOHFINK szerint: *Studien zum Deuteronomium und zur Deuteronomistischen Literatur II*, Katholisches Bibelwerk, Stuttgart, 1991, 132–137. ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit. (a poszt-Dtr, poszt-P Hexateuchus- és Pentateuchus-redakciók kapcsán), REINHARD ACHENBACH: *Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch*, op. cit.; hasonlóképpen THOMAS RÖMER: *Entstehungsphasen des „deuteronomistischen Geschichtswerkes”*, in Markus Witte et al. (eds.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke*, op. cit., 45–70, itt 67–68 (egy késői Deuteronomistához); kicsit másképpen IDEM: *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten*, op. cit., 222–224; IDEM: *La construction du Pentateuque, de l’Hexateuque et de l’Ennéateuque: Investigations préliminaires sur la formation des grands ensembles littéraires de la Bible hébraïque*, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque, de l’Hexateuque et de l’Ennéateuque*, op. cit., 9–34, itt 28–29 (a D és P-ből álló Pentateuchus kialakulásához, amelyhez a Számok könyve az összekapcsoló elem). JOHNSTONE egy és ugyanazon szerzői körre gondol a (Ter–) Szám és a MTörv(–Kir) könyvekben, és „D”-vel rövidíti; vö. WILLIAM JOHNSTONE: *The Use of the Remeniscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch*, in Jan Christian Gertz et al (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit., 247–273. Számomra továbbra is tisztázatlan, hogy a Ter–Szám egy lehetséges, korábbi elbeszélői ciklusát (legyen az „J” vagy bármi más) hogyan teszi egy hipotézis feleslegessé (WILLIAM JOHNSTONE: *The Use of the Remeniscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch*, op. cit., 249, 273).

³⁶ Lásd ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 90 („egymással részben összeférhetetlen érveléssel”) az ellentétes állásponttal kapcsolatosan.

keretén belül.³⁷ Így nem lehet arról vitatkozni, hogy az elbeszélői hivatkozások fogalmi vagy irodalmi jellegűek,³⁸ ahogy arról sem, hogy a MTörv 1–3-ban a Ter–Szám előtörténetre való visszatekintés különböző hangsúlyainak az a céljuk,³⁹ hogy kapcsolatot teremtsenek a megelőző szöveges anyaggal – akár ugyanannak „a műnek” a része, akár önálló könyvekről van szó.⁴⁰

³⁷ ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., 155; IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 91, 94. oldal a 95. lábjegyzettel; THOMAS RÖMER: Entstehungsphasen des „deuteronomistischen Geschichtswerkes”, 53. Nem értem, hogy miért ne lehetne ugyanez érvényes a Hexateuchusra (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 92–93), ami a Kiv–MTörv könyvekben található feltételezett „Mózes Tóra-könyvére”. Ugyanazt a kérdést kell feltenni a Sínai törvény és a Moáb mezején kihirdetett törvény viszonyával kapcsolatban. Mindkét korpusz függ irodalmilag egymástól, és még „a kompozíciós logikájuk kapcsán is azonosak” (ERHARD BLUM: Studien zur Komposition des Pentateuch, op. cit., 199; IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 91); csupán a MARTIN NOTH hipotéziséhez való ragaszkodás tiltja, hogy redakciós kapcsolatban álló szövegekként szemléljük azokat.

³⁸ Természetesen van lehetőség megvitatni, hogy a sokrétű keresztihivatkozások a MTörv 1–3-ban és azon túl (WILLIAM JOHNSTONE: The Use of the Reminiscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch, op. cit.; JOHN E. HARVEY: *Retelling the Torah*, op. cit.; RAIK HECKL: *Moses Vermächtnis*, op. cit.) kompozíciós szereppel bírnak-e, és azt emelik-e ki, hogy egy független könyvhöz hozták őket létre (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 91–92: „önálló Tórákönyv egy másik egyidejűleg meglévő hagyományanyag mellett”). Ez a nézet azonban, hasonlóan a MTörv 1–11-ben használatos anyag „közös ismeretének” hipotéziséhez, nem magyarázza meg „a MTörv 1–3 sajátos visszatekintő jellegét” (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 92–93 oldalon a 90. lábjegyzet). Inkább egyesek kénytelenek azzal a problematikus magyarázattal élni, hogy a Deuteronomium szerzői *Vorlage*ként felhasználtak nem papi anyagokat a Ter–Szám könyvekben a saját munkájukhoz, amelyet később összegző előszóval láttak el ugyanazokból a forrásokból; végül ezt a munkát hirtelen formába öntötték: akár „Mózes Tóra-könyveként” Pentateuchussá bővítve (így BLUM és hasonlóképpen RÖMER), akár csak mint a posztpapi Hexateuchus része (így OTTO, BLUM) – ez az irodalmi egység többé már nem érhető el, vagy értelmetlen róla beszélni (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 92–93). Ezzel a nézettel szemben lásd már REINHARD G. KRATZ: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 312–316.

³⁹ REINHARD ACHENBACH: Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch, op. cit., 130–131. A gondos szemrevételezés azonban nem szükségképpen sugallja egy külön mű létezését, mivel az irodalmi kiegészítések (*Fortschreibungen*) meglehetősen rendszeresek.

⁴⁰ Nem kellene, hogy idegen gondolat legyen BLUM számára (ERHARD BLUM: Studien zur Komposition des Pentateuch, op. cit., 109–110; IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 71–72, 83), hogy az összegzések a MTörv 1–11-ben nemcsak a narratív kapcsolatot hangsúlyozzák a megelőző és az azt követő kontextussal, hanem ezzel egyidőben érvként szolgálnak a Deuteronomium és a Pentateuchus függetlenségéhez is (REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 136, 221. [az angol fordításban: 131, 217.]; IDEM: Der literarische Ort des Deuteronomiums, op. cit., 104–105; eltérően ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 92. oldalon a 87. lábjegyzet). Mindenesetre egy önálló Deuteronomium minden jele (beleértve az 1,1–5 bevezetést és az önmagára vonatkozó kijelentéseket) nem egy DtrH-ra mutat rá, ahogy MARTIN NOTH felvetette, hanem inkább egy olyan Deuteronomiumra, ami „Mózes Tórájának könyve”! Egyszerűen képtelen vagyok megérteni, hogy a MTörv 1–3 középpontba állítása és a Tetrateuchus nem papi szövege (vagyis *eo ipso* nem egy pre-papi szöveg), valamint a Deuteronomium visszahatása a nem papi Sínai-perikopára miért lenne érv a MTörv 1–3 késői datálása ellen (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 92. oldalon a 87. lábjegyzet; vö. inkább IDEM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., 155). Nem szabad problémás érvelést felhasználni messzemenő hipotézisek megalapozásához (vö. REINHARD

Nem térek ki ennek a kérdésnek a további megvitatására, és csupán azért hangsúlyozom ezt a pontot, mert számos következménye van a Deuteronomium elemzésére, datálására és a Pentateuchus más részeivel való irodalmi, történelmi kapcsolatára vonatkozóan.⁴¹ Úgy döntöttem, hogy itt a Hexateuchus régi elméletét követem.⁴² Ez szükségszerűen vezet MARTIN NOTH DTM-elméletének elvetéséhez (MTörv 1–2Kir 25), amit már számos exegeta megkérdőjelezett.⁴³ A felhozott ellenérveknek engem eddig

G. KRATZ: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit., 107, 112–113). Ezzel szemben WILLIAM JOHNSTONE: *The Use of the Reminiscences in Deuteronomy in Recovering the Two Main Literary Phases in the Production of the Pentateuch*, op. cit. és JOEL S. BADEN: *J, E, and the Redaction of the Pentateuch*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, akik a régi nézetet képviselik, miszerint a MTörv 1–3 és a Deuteronomium más reminescenciái útmutatásul szolgálhatnak a forráskritikának a (Ter–)Szám könyv(ekben); vö. JULIUS WELHAUSEN: *Die Composition des Hexateuchs und der historischen Bücher des Alten Testaments*, Reimer, Berlin, 1899; negyedik reprint kiadás: de Gruyter, Berlin, 1963, 197: „szinte vezérfonal a JE meghatározásához.” JOHNSTONE egyszerűen lecsereéli a régi „JE” megjelenést a „D” logogramra, követve Blum KD-hipotézisét; BADEN visszatér a „J” és az „E” jelölésekre.

⁴¹ Az irodalmi rétegtanról lásd REINHARD G. KRATZ: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit.; a datáláshoz IDEM: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 136–138. (az angol fordításban: 131–132). ERIK AURELIUS: *Zukunft jenseits des Gerichts*, op. cit., 39–42; legutóbb is, aki JUHA PAKKALA: *The Date of the Oldest Edition of Deuteronomy*, op. cit., aki azonban *ex nihilo* érveket kínál fel, amelyekkel semmit nem bizonyít. Az meg lehet vitatni, hogy vajon a centralizáció elképzelését a Kr. e. 722 előtti időszakra kell-e datálni vagy csak 587 után. Mindenesetre nem valószínű, hogy (Jozija) király támogatott egy ilyen ötletet, mivel ellentétes mindazzal, amit tudunk az ókori közel-keleti és szír-palesztinai királyságokról.

⁴² Ha egy önálló Deuteronomium – amely vagy MARTIN NOTH Deuteronomisztikus Történelmi Művének (VAN SETERS, BLUM, RÖMER, LEVIN) vagy NORBERT LOHFINK DtrL-jének (OTTO) része – axiómája a kiindulópont, akkor az egyetlen lehetőség, ami megmarad, egy másodlagos kapcsolat a Tetrateuchus anyagához. Ha azonban felhagyunk az ilyen axiomatikus nézettel, az út (ismét) megnyílik magának a Deuteronomiumnak az egyes irodalmi rétegeihez és az elbeszélői könyvek pre-P és pre-D szövegeihez az irodalmi és az elbeszélői kapcsolat alapján. Ezek a kapcsolatok a Deuteronomiummal vagy anélkül szinte automatikusan vezetnek a kivonulás (Kiv–Szám) és az országba való belépés (Józs) kölcsönös kapcsolatához; a határfelület a Sittim helye a Szám 25,1 és a Józs 2,1; 3,1 versekben, az a hely, ahol Mózes meghalt (MTörv 34,5–6); vö. REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 129–130. (az angol fordításban: 124–125.); IDEM: *Der literarische Ort des Deuteronomiums*, op. cit.; „Ort”; IDEM: *Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch*, op. cit., GERTZ követi: *Mose und die Anfänge der jüdischen Religion*, op. cit.; IDEM: in Jan Christian Gertz (Hrsg.): *Grundinformation Altes Testament*, op. cit., 288–289.

⁴³ A tudományos párbeszédhez lásd TIMO VEIJOLA: *Deuteronomismusforschung zwischen Tradition und Innovation I–III*, TRu 67 (2002) 273–327, 391–424; TRu 68 (2003) 1–44; továbbá ALBERT DE PURY et al. (eds.): *Israël construit son histoire. L'historiographie deuteronomiste à la lumière des recherches récentes*, Labor et Fides, Genève, 1996; angol fordításban: *Israel Constructs Its History. Deuteronomistic Historiography in Recent Research*, Academic Press, Sheffield, 2000; GARY N. KNOPPERS – J. GORDON MCCONVILLE (eds.): *Reconsidering Israel and Judah. Recent Studies on the Deuteronomistic History*, Eisenbrauns, Winona Lake (Ind.), 2000; THOMAS RÖMER (ed.): *The Future of the Deuteronomistic History*, Peeters, Leuven, 2000; CHRISTIAN FREVEL: *Deuteronomistisches Geschichtswerk oder Geschichtswerke?*, op. cit.; THOMAS RÖMER: *The So-Called Deuteronomistic History. A Sociological, Historical and Literary Introduction*, T&T Clark, London, 2005; MARKUS WITTE et al. (eds.): *Die deuteronomistischen Geschichtswerke*, op. cit.; JEREMY M. HUTTON: *The Transjordanian Palimpsest. The Overwritten Texts of Personal Exile and Transformation in the Deuteronomistic History*, de Gruyter, Berlin,

nem sikerült meggyőzniük.⁴⁴ Az alábbiakban még vissza kell térnünk a ki-

2009; IDEM: Review article of Markus Witte *et al.* (eds.): Die deuteronomistischen Geschichtswerke, *JHebS* 9 (2009): oldalszám nélkül (idézve: 2010. július 7.). A recenzió a világhálón is elérhető: http://www.arts.ualberta.ca/JHS/reviews/reviews_new/review398.htm. VEIJOLA kritikájának (Deuteronomismusforschung zwischen Tradition und Innovation III, op. cit. 24–41), akinek talán a legtöbb hozzájárulást köszönhetjük a Deuteronomiumhoz és a DtrH-hoz MARTIN NOTH után, nem él a lehetőséggel és nem foglalkozik a Ter–Szám könyvekben található narratíva kapcsolatával.

⁴⁴ ECKART OTTO: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit., 224–225. oldalakon a 291. lábjegyzet; IDEM: Reinhard G. Kratz, Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments, op. cit., 415–417; IDEM: Forschungen zum nachpriesterschriftlichen Pentateuch, op. cit., 125–155; a MTörv 34,5–6-ban megtalálható irodalomkritikai differenciálódás elkerüli a figyelmet; máskülönben OTTO és REINHARD ACHENBACH: Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch, op. cit. egyszerűen saját hipotézisüket feltételezik, amit aztán felhasználnak, hogy visszautasítsák az enyémet. KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., 321; IDEM: Der Pentateuchredaktor: Beobachtungen zum theologischen Profil des Toraschlusses in Dtn 34, in Thomas Römer – Konrad Schmid (eds.): *Les dernières rédactions du Pentateuque*, op. cit., 183–197, itt 196. oldalon a 41. lábjegyzet, úgy véli, hogy a MTörv 34,5sköv.* verseinek egy ősi Hexateuchusnak tulajdonítása „problematikus”, de nem árulja el, hogy pontosan mi is a probléma; továbbá „kétségesnek” gondolja, hogy a Mózes haláláról szóló szakaszt nem kivonás útján nyerték (ellenben lásd REINHARD G. KRATZ: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 319–321). CHRISTOPH LEVIN: Abschied vom Jahwisten?, op. cit., 342–343. nagyfokú kritikai értéket tulajdonít a hipotézisnek, de mivel meg kell őriznie az ő Jahvistáját és NOTH Deuteronomisztikus Történeti Művét, arra kényszerül, hogy a Szám 25,1 és a Józ 2,1; 3,1 közötti egyértelmű kapcsolatot, valamint a Jerikórol szóló történetek hozzákapcsolását a Józ 2 és 6. fejezetekben másodlagos elemekként magyarázza a Szám 22,1 lokalizálásához és annak recepciójához képest a Szám 26–36-ben és a Deuteronomiumban. A földrajzi megjegyzések azonban nem feltétlenül zárják ki egymást (vö. REINHARD G. KRATZ: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 321–322.), és nem szükséges új helységet kitalálni Sittim számára. Ha ez lenne a helyzet, a Szám 25,1 elbeszélő szálának hozzáapcsolt – LEVIN szerint poszt-D és poszt-P, ha nem, akkor az ő kifejezésében a végső redakciót követő – megismétlése a Józ 2,1; 3,1 versekben meglepő lenne. BLUM is, SCHMIDhez hasonlóan általános aggodalmának adott hangot és kijelentette (Levinhez hasonlóan és JOHN VAN SETERSSEL együtt: *In Search of History*, op. cit., 324–325.), hogy azok nincsenek megvilágítva, és kijelentette, hogy a Józ 2,1–3,1-ben a narratíva egésze másodlagos (posztdeuteronomista); vö. ERHARD BLUM: Beschreibung und Passa in Kanaan: Beobachtungen und Mutmaßungen zu Jos 5, in Christof Hartmeier *et al.* (Hrsg.): *Freiheit und Recht*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 2003, 292–322; IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 79–83. Ennek az oka meglehetősen egyszerű: BLUMnak nem tetszik a Józ 2-ben általam rekonstruált bázisbeszélés, mert – véleménye szerint – hiányzik belőle a jelentés a szereplők és az olvasó számára is. Úgy tűnik, elkerülte figyelmét a 2–3. vers, amely rögzíti a motívumot: az országba való belépés során az izraelitákra leselkedő veszélyeket a Józ 2-ben beszéli majd el. Ráháb valómása az igaz Istenről valójában egy késői csattanó, későbbi kiegészítése az elbeszélésnek; ugyanez mondható el a moábi asszonyok bűnééről is a Szám 25-ben (REINHARD G. KRATZ: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 317–318. követve MARTIN NOTHOT). Másrészt BLUM „Józ 2-ben a deuteronomisztikus fő szálának feszültségét” bizonygatja (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 81). Itt azt feltételezi, amit valójában először meg kellene mutatnia: a történet „deuteronomisztikus fő szálának” ereidségét és a deuteronomisztikus történetírás létét. Ha a Józ 2,1–3,1 későbbi betoldás, BLUMnak előbb meg kellene válaszolnia a saját kérdését azzal kapcsolatban, hogy a Józ 3,1 (összekapcsolódva a Szám 25,1a-val) „a saját profiljával miért került bele összefüggéstelenül az egyébként következetes [Dtr] főnarratívába” és a Józ 2,1–3,1 rím és indoklás nélkül ilyen „főnarratívába”. Valóban: „Redaktionsgeschichtlich ergibt dies keinen Sinn” (ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 82). átsiklik azon, hogy a Józ 3,2–4 semmiképpen sem kapcsolódik „varrat nélkül” az 1,11-hez. Ezt már a régi forráskritika is észrevette, amire BLUM hivatkozik is; vö. OTTO EISSFELDT: *Hexateuch-Synopse. Die Erzählung der*

mondott vagy feltételezett teológiai és exegetikai feltevésekhez, mert ezektől függ, hogy milyen irányban döntünk.

c) A nem papi és nem deuteronomikus szöveg

Térjünk rá a nem papi (nem-P) és nem deuteronomikus (nem-D) anyaggal kapcsolatos nyitott kérdésekre. Ezek a szövegek a P, a Deuteronomium és Szövetség törvénye után hátra maradt anyagok. JULIUS WELLHAUSEN és MARTIN NOTH óta hajlamosak vagyunk ezt az anyagot az okmányelmélettel magyarázni, különválasztva a Jahvista (J), Elohista (E) elnevezésű forrásokat, valamint kettejük kombinációját (JE, Jehovista) és számos posztdeuteronomikus/deuteronomisztikus és posztpapi kiegészítést. Annak ellenére, hogy több kísérlet született ezen klasszikus modell érvényességének bizonyítására,⁴⁵ a legtöbb kortárs kutató már nem tartja kielégítőnek, sőt, több kolléga végképp felhagyott az elmélet képviselésével.⁴⁶ Ez nem jelenti azt, hogy ki kell zárni a klasszikus megoldást mint lehetséges magyarázatot.⁴⁷ A legújabb kutatás fényében azonban egyszerűen nem

fünf Bücher Mose und des Buches Josua mit dem Anfange des Richterbuches in ihre vier Quellen zerlegt und in deutscher Übersetzung dargeboten samt einer in Einleitung und Anmerkungen gegebenen Begründung, Hinrichs, Leipzig, 1922; reprint kiadásban: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1983, itt 66 („mindenesetre nem teljesen összefüggő a folytatás”). Ez viszont NOTH arra a következtetésre vezetett, hogy itt az ősbib elbeszélőjéhez fűzött Dtr kiegészítésekkel (!) van dolgunk, vö. MARTIN NOTH: *Überlieferungsgeschichtliche Studien. Die sammelnden und bearbeitenden Geschichtswerke im Alten Testament*, Niemeyer, Halle a.d.S., 1943; reprint kiadás: Niemeyer, Tübingen, 1957, 41–42. Kétségtelenül igaz, hogy az irodalmi kereszthivatkozások önmagukban nem adnak egyértelmű képet a redakciótörténeti kapcsolatokról, inkább „ezekkel az átfogó hipotézisekkel és modellekkel kapcsolatban a legjobb esetben is az érvelések összetettségébe vezetnek minket” (ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 83; illetve 73). Az azonban, hogy ezek a „nagyobb hipotézisek és modellek” szükségszerűen utalnak LEVIN Jahvistájára, BLUM D-kompozíciójára (KD), NOTH mindkettejük által feltételezett Deuteronomisztikus Történeti Művére vagy éppenséggel OTTO Hexateuchus vagy Pentateuchus redakcióira, illetve az általa és ACHENBACH által feltételezett lohfinki DtrL-re, az továbbra is vitatható.

⁴⁵ AXEL GRAUPNER: *Der Elohist. Gegenwart und Wirksamkeit des transzendenten Gottes in der Geschichte*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2002; MEIK GERHARDS: *Die Aussetzungsgeschichte des Mose. Literar- und traditionsgeschichtliche Untersuchungen zu einem Schlüsseltext des nichtpriesterschriftlichen Tetrateuch*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2006; JOEL S. BADEN: *J, E, and the Redaction of the Pentateuch*, op. cit.; redakciókritikai módosításokkal CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit.; IDEM: *The Yahwist: The Earliest Editor in the Pentateuch*, *JBL* 126 (2007) 209–230; FRANK ZIMMER: *Der Elohist als weisheitlich-prophetische Redaktionsschicht. Eine literarische und theologiegeschichtliche Untersuchung der sogenannten elohistischen Texte im Pentateuch*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 1999.

⁴⁶ A szételési folyamatot gyakran leírták, például ROLF RENDTORFF: *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, op. cit.; ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit.; KONRAD SCHMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit.; JAN CHRISTIAN GERTZ et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit.; THOMAS B. DOZEMAN – KONRAD SCHMID (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit.

⁴⁷ Így jogosan CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., egy elhamarkodott „Jahvistától vett búcsúval” szemben (JAN CHRISTIAN GERTZ et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit.); az angol fordításban

gondolom, hogy bölcs dolog kiindulópontnak tartani az okmányelméletet, legyen annak hagyományos vagy redakciótörténetileg módosított formája.

Ha tehát figyelmen kívül hagyjuk az okmányelméletet, két nagy problémát látok a vizsgálat alatt álló szöveges anyag kapcsán. Az első probléma az anyag pre- és poszt-papi, valamint pre- és posztdeuteronomikus szövegrészként történő differenciálásához vagy elkülönítéséhez kapcsolódik. Amennyire tudom, széleskörű az egyetértés, hogy a Papi irat és a Deuteronomium bizonyos irodalmi befolyással bírt a Pentateuchus azon szövegeire, amelyek nem tartoznak sem az egyik, sem a másik azonosítható réteghez vagy a Szövetség könyvéhez. Ez a jelenség tükröződik JOHN VAN SETERS késői datálású Jahvistájában, ERHARD BLUM KD- és KP-hipotézisében, és CHRISTOPH LEVIN osztályozásában, aki posztjahvista, végső redakcionális (*endredaktionell*) és a végső szerkesztés utáni (*nachendredaktionell*) rétegekre osztja a szöveget.⁴⁸

Sok esetben van lehetőség arra, hogy azonosítsuk a szöveg nyelvezetét, hogy az a papi vagy a deuteronomikus/deuteronomisztikus környezetbe tartozik vagy a kettő keverékét jeleníti meg.⁴⁹ Vannak azonban esetek, amikor a nyelvezeten alapuló osztályozás meglehetősen nehéz vagy szinte lehetetlen. Ennek eredményeképpen nem mindig könnyű az irodalmi kapcsolatok kiértékelése és az anyag helyes osztályozása. Nem minden, amit kizárnak a papi vagy a deuteronomikus rétegből, szükségszerűen prepapi vagy esetleg predeuteronomikus eredetű. Más szavakkal a nem papi vagy a nem deuteronomikus szövegek mindig kétfélék lehetnek: pre- és poszt-papi vagy pre- és posztdeuteronomikusak. Ez komoly probléma, mert olyan szövegeket érint, amelyek a kompozíció fontos helyén találhatóak, és így redakciótörténeti jelentőségűek (vagy nem, a besorolástól függően): olyan

(THOMAS B. DOZEMAN – KONRAD SCHMID [eds.]: *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit.) a *farewell* („búcsú”) szó után kérdőjelet tettek a szerkesztők.

⁴⁸ Az én szóhasználatom szerint ez a J^s (kiegészítések a Jahvista alapréteghez vagy *Grundschrift* J^s az őstörténetben és a pátriárkai elbeszélésben a Teremtés könyvében; pre-P), E^s (kiegészítések a kivonuláselbeszélés alaprétegéhez, E^G a Hexateuchban [Kiv–Józs], valamint az Enneateuchusban [Kiv–Kir]; pre-P, pre- és poszt-Deut/Dtr), JE (kiegészítések az összekapcsolt őstörténethez és a pátriárkai elbeszéléshez [J] és kivonuláselbeszélés [E] az Enneateuchusban; poszt-Dtr) és R^{PIE} (poszt-Dtr és poszt-P kiegészítések az Enneateuchushoz és Pentateuchushoz); vö. REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., (az angol fordításban: 326.), és ERICH ZENGER (Hrsg.): *Einleitung in das Alte Testament*, op. cit., 118–123. Olykor megfeddnek azért, hogy megtartom és újradefiniálok a jól ismert jelöléseket (ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 121. oldalon a 13. lábjegyzet; KONRAD SCHMID: *Zurück zu Wellhausen?*, op. cit., 326–327.); ezek a rövidítések meglehetősen lényegtelenek számomra, és örömmel elvetem őket, ha az segít megnyugtatni a felborzolt kedélyeket.

⁴⁹ Lásd például LOTHAR PERLITT: *Deuteronomium-Studien*, op. cit., 123–143.

szövegekre gondolok, mint a Ter 15,⁵⁰ az átmenet a Ter 50-tól a Kiv 1-hez,⁵¹

⁵⁰ Elég nyilvánvaló, hogy a Ter 15 későbbi, mint a Ter 12,1–3, és az is egyértelmű, hogy a Ter 14, 16 és 17 fejezetek megszakítják az ősi kapcsolatokat a Ter 12–13 és 18–19 között; vö. REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 263–264. (az angol fordításban: 260–261.) Kevésbé nyilvánvaló a Papi irattal való kapcsolat. Itt bizonyos fokú egyetértés állt elő, amely egy poszt-P eredet mellett tette le a voksát. Lásd ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 362–383; MATTHIAS KÖCKERT: *Vätergott und Väterverheißungen. Eine Auseinandersetzung mit Albrecht Alt und seinen Erben*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1988, 204–247, 313–314. (függelekkel: 325–327.); JOHN HA: *Genesis 15. A Theological Compendium of Pentateuchal History*, de Gruyter, Berlin, 1989; THOMAS RÖMER: *Gen 15 und Gen 17: Beobachtungen und Anfragen zu einem Dogma der „neueren“ und „neuesten“ Pentateuchkritik*, DBAT 26 (1989/1990) 32–47; CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 151; KONRAD SCMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit., 63–64, 172–186; JAN CHRISTIAN GERTZ: *Abraham, Mose und der Exodus: Beobachtungen zur Redaktionsgeschichte von Gen 15*, in Jan Christian Gertz et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit., 63–81; vö. CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 333–334; ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 141–145; vö. CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 335–337; HEINZ-DIETER NEEF: *Abrams Glaube und Jahwes Bund. Beobachtungen zur Komposition und Einheit von Genesis 15*, in Michaela Bauks et al. (Hrsg.): *Was ist der Mensch, dass du seiner gedenkst? (Psalm 85). Aspekte einer theologischen Anthropologie*, Neukirchener Verlag, Neukirchen-Vluyn, 2008, 363–73; JEAN-LOUIS SKA: *The Exegesis of the Pentateuch. Exegetical Studies and Basic Questions*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2009, 67–81.

⁵¹ Lásd ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 102–103; CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 313–316; KONRAD SCMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit., 69–73, 186–209; JAN CHRISTIAN GERTZ: *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung*, op. cit., 357–379; ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 145–251; vö. CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 335–337; Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit. ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit. – SCHMIDTÉL és GERTZCEL szemben – megerősíti, hogy 1) A Kiv 1,9 nem feltétlenül feltételezi a Kiv 1,7-et (ibid., 145, 147–148); 2) A Kiv 1,7 nem a P-hez tartozik, hanem úgy tűnik, a P- és a nem-P kevert nyelvvezetést viseli magán (ibid., 145, 148), és így valószínűleg egy poszt-P alkotás; 3) a Kiv 1,8–12 nem szükségzerűen kell, hogy poszt-P legyen, de ugyanakkor az sem szükséges, hogy pre-P legyen (ibid., 148–149); lásd már REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 287 (az angol fordításban: 280). A következőkben azonban meglepő, hogy BLUM – ellentétben DAVID M. CARR *What is Required to Identify Pre-Priestly Narrative Connections between Genesis and Exodus?*, op. cit. munkájával – követi SCHMIDTÉL és GERTZÉPPEM visszautasított véleményét. Így ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 146–147 meghatározza a nem-P átmenetet a Ter 50,22–26 és a Kiv 1–9-ben a P-be (a Kiv 1,7,9 sorozatával!) és a nem-P elemeket (köztük a Ter 1,6,8), bár a nyelvészeti vagy a tradíciótörténeti érvek nem győzik meg sem a Kiv 1,7,9, sem az 1,10b–11 kapcsán. Valójában sokkal könnyebb „elképzelní” a lábjegyzetben említett alternatívát (ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 148–149. oldalon a 137. lábjegyzet), amely közel áll LEVIN javaslatához (CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 313–316; IDEM: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 336. oldalon a 19. lábjegyzet); Ter 50:26aa/Kiv 1:6, 8(–10a, 15sköv.)* rögtön a pre-P József-elbeszélés végén (Ter 50,21 vagy 50,14). Ez az átmenet azonban – *contra* LEVIN – egy másodlagos átmenet, de valószínűleg pre-P; vö. REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 287–289, 312, 326–327 (az angol fordításban: 280–281, 307, 319); és legutóbb CHRISTOPH BERNER: *Die Exoduserzählung*, op. cit. A Bír 2,10 ennek az átmenetnek a mintájára készült, és nem fordítva (vö. CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 336. oldalon a 20. lábjegyzet, *contra* ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 151).

Kiv 3–4-hez,⁵² a sínai perikopa jó része a Kiv 19–24-ben és a 32–34-ben⁵³ vagy a Józs 24 és az átmenet a Józs 23–24-től a Bír 1–2-höz,⁵⁴ a nem papi elemek a Számok könyvében,⁵⁵ és magában a Deuteronomiumban a MTörv 1–3 (és 5–11),⁵⁶ illetve a MTörv 34-re⁵⁷ és a P-hez való kapcsolatukra. Minden ilyen

⁵² Lásd ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., 9–43; CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 326–333; KONRAD SCHMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit., 73–74, 230–241; CHRISTIAN GERTZ: *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung*, op. cit., 254–327; ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., 123–140; THOMAS B. DOZEMAN: The Commission of Moses and the Book of Genesis, in Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit., 107–129. ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., a 123. oldalon a 20. lábjegyzet kritizálja elemzésemet (REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 289. oldalon a 78. lábjegyzet, 293. [az angol fordításban: 298. oldalon a megfelelő lábjegyzet, 284–285.]), amiért elvetem a Kiv 4,19-et, mert egy ilyen lépés egyrészt megkérdőjelez egy Mózes ifjúságáról szóló eredeti (töredékes) történetet, másrészt a Kiv 3–4 másodlagos interpolációját a 2,23a és a 4,19 (így BLUM *et al.*) vagy a 4,20 közé (így CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 324; 329). A Kiv 4,19 betoldásának, ami most megtöri a 18. és 20. versek kontextusát, oka így könnyen kimutatható: Mózes JHWH küldi vissza, amikor azt gondolja, hogy eljött annak az ideje. Azt viszont nehéz megmagyarázni, hogy a redaktornak miért kellett áthelyeznie Mózes szándékát és apósának jóváhagyását, ami hirtelen elindulására vonatkozik a 20. versben az isteni parancs előtt, amikor a Kiv 3–4 már bevezette.

⁵³ REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 139–155. (az angol fordításban: 133–149.); a vitához MATTHIAS KÖCKERT: Wie kam das Gesetz an den Sinai?, in Christoph Bultmann *et al.* (Hrsg.): *Vergegenwärtigung des Alten Testaments. Beiträge zur biblischen Hermeneutik*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2002, 13–27; HANS CHRISTOPH SCHMITT: Das sogenannte jahwistische Privilegrecht in Ex 34,10–28 als Komposition der spätdeuteronomistischen Endredaktion des Pentateuch, in Jan Christian Gertz *et al.* (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, op. cit., 157–171.

⁵⁴ Lásd ERHARD BLUM: Der kompositionelle Knoten am Übergang von Josua zu Richter. Ein Entflechtungsvorschlag, in Marc Vervenne – Johan Lust (eds.): *Deuteronomy and Deuteronomistic Literature*, Peeters, Leuven, 1997, 181–212; KONRAD SCHMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit., 209–230, 241–278; REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 204–208. (az angol fordításban 197–200.); IDEM: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 299–307; ERIK AURELIUS: *Zukunft jenseits des Gerichts*, op. cit.; REINHARD ACHENBACH: Pentateuch, Hexateuch und Enneateuch, op. cit., 139–153; ERHARD BLUM: The Literary Connection between the Books of Genesis and Exodus and the End of the Book of Joshua, in Thomas B. Dozeman – Konrad Schmid (eds.): *A Farewell to the Yahwist?*, op. cit., 89–106; THOMAS RÖMER: Das doppelte Ende des Josuabuches. Einige Anmerkungen zur aktuellen Diskussion um „deuteronomistisches Geschichtswerk“ und „Hexateuch“, *ZAW* 118 (2006) 523–548; MAREIKE RAKE: „Juda wird aufsteigen!“ *Untersuchungen zum ersten Kapitel des Richterbuches*, de Gruyter, Berlin, 2006; ERIK AURELIUS: Zur Entstehung von Josua 23–24, in Juha Pakkala and Martti Nissinen (eds.): *Houses Full of All Good Things*, Finnish Exegetical Society – Vandenhoeck & Ruprecht, Helsinki – Göttingen, 2008, 95–114.

⁵⁵ Lásd CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit.; REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 108–112; 301–303. (az angol fordításban 106–109; 292–293.); a vitához lásd THOMAS RÖMER: Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten, op. cit.; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit.; IDEM: Numeri und Deuteronomium, op. cit.

⁵⁶ Lásd fentebb: II.1.b.

⁵⁷ Lásd REINHARD G. KRATZ: Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch, op. cit., 316–322, és fent a 44. lábjegyzet; továbbá KONRAD SCHMID: Der Pentateuchredaktor, op. cit.; IDEM: The Late Persian Formation of the Torah: Observations on Deuteronomy 34, in O. Lipschits *et al.* (eds.): *Judah and the Judeans in the Fourth Century B.C.E.*, Eisenbrauns, Winona Lake (Ind.), 2007, 236–245.

esetben a nyelvészeti vizsgálódást ki kell egészítenünk más értelmezési kritériumokkal, amelyeket korábban nem fedeztek fel, vagy nem egyértelműen határoztak meg, és egyáltalán nem fogadtak el általánosan. Ebben látom a legfontosabb kihívást a Pentateuchus-kutatás számára a közeljövőben.

2. Az egyes rétegek közötti kapcsolat

A nem papi és a nem deuteronomikus szövegek bármilyen irodalmi különbségtételének helyes kritériumaira vonatkozó kérdés azért is nagyon fontos, mert a Pentateuchus elemzésében a másik fő probléma szorosan kapcsolódik ehhez, vagy még pontosabban függ tőle. Ez a második nehézség az ősbibliai hagyományok kapcsolódása egy nagyobb egészhez. Ahogy fentebb már említettem, széleskörű egyetértés uralkodik abban, hogy a Pentateuchus elbeszélésének egyes nem papi és nem deuteronomikus részei (benne az őstörténettel, a pátriárkaelbeszélésekkel, Mózes történetével, a kivonulással, az országba való bevonulással együtt vagy anélkül) eredetileg független hagyományokat képeztek, és ezek mind egy hosszabb előtörténet jeleit mutatják. Abban is egyetértés van, hogy amennyire csak lehetséges, kutatnunk kell ezt a történetet magán az adott szövegen belül,⁵⁸ és többé már nem a hagyományok szóbeli vagy irodalmi előtörténetében.⁵⁹ Azt azonban heves viták övezik, hogyan is kell módszertanilag eljárni, és hogy milyen mértékben lehetséges ez a vizsgálat. Itt CHRISTOPH LEVIN jutott legmesszebbre. Kiegészítő elméletet használ (*Ergänzungs- vagy Fortschreibungshypothese*) és ősbibliai „források” (vagyis hagyományok, egyetlen, általa „Jahvistának” nevezett szerkesztő) átdolgozását rekonstruálja, amelyen további módosítások történtek. Elemzése homlokegyenest ellenkezik ERHARD BLUM hipotézisével. Véleményem szerint azonban a különbségek nem a tényleges eljárási folyamatban vannak,⁶⁰ hanem inkább a forrás/hagyomány, redakció/kompozíció és a későbbi kiegészítések közötti irodalmi felosztások pontosságában (és mennyiségében). Bizonyos értelemben LEVIN komolyabban veszi a

⁵⁸ Ez szinte az összes legutóbbi elemzésre igaz: VAN SETERS jahvista szerzőjétől és történetírójától kezdve LEVIN jahvista redaktoráig, BLUM D- és P-kompozíciótól, RÖMER D- és P-iskoláitól OTTO posztpapi Hexateuchus- és Pentateuchus-redakcióig. ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 120–122, főleg a 121. oldalon a 15. lábjegyzet tiltakozik az ilyen összehasonlítások ellen; a rövidítés megválasztása – akármilyen okból is – nagyon fontosnak tűnik neki.

⁵⁹ Így MARTIN NOTH: *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, Kohlhammer, Stuttgart, 1948; angol fordításban: *A History of Pentateuchal Traditions*, Scholars Press, Chico (Calif.), 1981.

⁶⁰ Lásd ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 120: „GUNKEL – szándéka szerint – nem a történetek áthagyományozásának szóbeli előtörténetébe vezet be, hanem megfordítva, a narratív kompozíciók irodalomtörténetébe.”

blumi mottót, mint maga BLUM: „Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik.”

Egy további kérdés, amely nem utolsósorban függ a Pentateuchus nem papi és nem deuteronomikus anyagának elemzésétől, hogy hol találjuk meg ezeknek a hagyományoknak az összevonását, és itt főleg (az őstörténet és) a pátriárkaelbeszéléseknek a kivonulás történetével való első összekapcsolódására gondolnak. Vajon már a prepapi (és predeuteronomikus) szövegben megtörtént ez az összevonás,⁶¹ vagy csak a Papi iratban és a Pentateuchus posztpapi rétegeiben?⁶² Már régóta nyilvánvaló, hogy a pátriárkák és a kivonulás Izrael eredetére vonatkozó két különböző hagyományt jelenítenek meg, amit csak másodlagosan kapcsoltak egybe, függetlenül attól, hogy ezt a hagyomány- vagy az irodalomtörténet szempontjából magyarázzuk.⁶³ A legfontosabb kérdés azonban, hogy ez a két hagyomány külön-külön milyen hosszú ideig létezett és a Pentateuchus előállításának relatív kronológiájában milyen ponton kapcsolódtak össze. Azonfelül egy prepapi (és predeuteronomikus) vagy egy posztpapi „Hexateuchus (Ter/Kiv – József)” létének kérdése – eltekintve a Deuteronomium elemzésétől – függ a Ter–Szám könyvekben található nem papi és nem deuteronomikus anyag elkü-

⁶¹ A következő lehetőségeket kell figyelembe venni: VAN SETERS késői jahvistája (szerző és történetíró); LEVIN forrásokat és töredékeket összekapcsoló jahvistája (redaktor); a „Jehovista” (JE) és a „Jeruzsálemi Történeti Mű” gondolata Münsterből; BLUM D-kompozíciója a Ter–Szám könyvekben (BLUM és CARR), de a prepapi „Hexateuchust” vagy „Enneateuchust” is a P integrálása előttről (KRATZ).

⁶² Itt a következő lehetőségeket kell számításba venni: Egy független papi forrás a Ter–Kiv vagy a Ter–Lev könyvekben (DE PURY, RÖMER, SCHMID, GERTZ), BLUM P-kompozíciója (így ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit.), vagy egy posztpapi redakció, amely összekapcsolta a P-t a D-vel (Deut, DtrL, vagy DtrH) és egyidejűleg integrálta a Ter–Szám könyvekben található nem papi szöveget, jelentősen növelve ezzel a Leviták (Szentség törvénye) és Számok könyvében azt (RÖMER és NIHAN, OTTO és ACHENBACH).

⁶³ Követve MARTIN NOTH: *Überlieferungsgeschichte des Pentateuch*, op. cit., lásd főleg JOHN VAN SETERS: *Confessional Reformulation in the Exilic Period*, VT 22 (1972) 448–459; ROLF RENDTORFF: *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, op. cit.; ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit., IDEM: *Die Komposition der Vätergeschichte*, op. cit.; THOMAS RÖMER: *Israels Väter*, op. cit., IDEM in NORBERT LOHFINK: *Die Väter Israels im Deuteronomium*, op. cit.; ALBERT DE PURY: *Le cycle de Jacob comme légende autonome des origines d’Israël*, in John A. Emerton (ed.): *Congress Volume*. Leuven, 1989, Brill, Leiden, 1991, 78–96; IDEM: *Osée 12 et ses implications pour le débat actuel sur le Pentateuque*, in Pierre Haudebert (ed.): *Le Pentateuque. Débats et recherches*, Cerf, Paris, 1992, 175–207; KONRAD SCHMID: *Erzvätern und Exodus*, op. cit.; CHRISTIAN GERTZ: *Tradition und Redaktion in der Exoduserzählung*, op. cit.; CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., aki számol független hagyományokkal is a prejahvista (frott) források szintjén is (JQ). ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 122–123 úgy gondolja, hogy a hagyományok, még akkor is, ha csak későbbi stádiumban kapcsolódtak az irodalmi kidolgozáshoz, „kognitív” szinten nem alternatívákként, hanem egységként tekintendők; számára – ahogy MARTIN NOTH számára is – a Pentateuchus szent története az elejétől kezdve teljes volt. A fogalmi és az irodalmi kapcsolat közötti szigorú megkülönböztetés azonban egy axiomatikus előfeltevés, amit az alábbiakban tárjuk fel.

lönítésétől.⁶⁴ Ez nem a D és a P különválasztása, hanem a Ter–Szám könyveiben található nem papi anyag elemzése és kifejtése, amely eldönti, hogy a Pentateuchus kialakulására vonatkozó hipotézisek közül melyiket kell követni.

A nyitott alternatíva érdekében egy adott hipotézis mellett sem foglalkozok állást. Elfogadva JULIUS WELHAUSEN, id. RUDOLF SMEND, GUSTAV HÖLSCHER és MARTIN NOTH régi (forráskritikai) elemzését, ahogyan ERHARD BLUM és CHRISTOPH LEVIN újabb tanulmányait (akik már nem követik a klasszikus okmányelméletet), a nem papi és nem deuteronomikus anyagban a hagyomány számos összevonási szakaszát fedeztem fel. Ezek a szakaszok a Teremtés könyvében egyrészt az őstörténet és a pátriárkaelbeszélések szerkesztői elrendezéséhez vezetnek,⁶⁵ másrészt a Kív–Józs könyvekben a kivonulás történethez (bennfoglalva az országba való belépést is).⁶⁶ Nagyon valószínű, hogy a hagyomány mindkét szála egy prepapi fázisban kapcsolódott össze.⁶⁷ Mindez pontosan nem a J, E

⁶⁴ REINHARD G. KRATZ: *Der vor- und der nachpriesterschriftliche Hexateuch*, op. cit.; KONRAD SCHMID: *Erzväter und Exodus*, op. cit.; IDEM: *Literaturgeschichte des Alten Testaments*, op. cit., 120 feltételez egy prepapi Ennateuchust, míg JAN CHRISTIAN GERTZ: *Mose und die Anfänge der jüdischen Religion*, op. cit. (követve KRATZot) egy prepapi Hexateuchust feltételez. Így SCHMID és GERTZ eltérnek azoktól a kutatóktól, akik a Ter–Szám vagy Ter–Kív könyvekben található prepapi szövegek problémáját a töredékelméletlen keresztül próbálják megoldani (BLUM, OTTO, ACHENBACH, RÖMER). Azonban mindkét kutató egyért kollégáival abban, hogy csak P vagy posz-P redakció vagy BLUM P-kompozíciója volt, ami összekapcsolta (az őstörténetet és) a pátriárkaelbeszélést a kivonulás történetével.

⁶⁵ Az irodalmi kapcsolat a Ter 12,1–3-ban, amely összeköti az őstörténetet és a pátriárkák elbeszélését irodalmi és fogalmi szinten, továbbra is jelentős ehhez a („jahvista”) redakcióhoz; lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 252–280. (az angol fordításban 251–274.) Neki kutató érvel ezeknek a verseknek a posztpapi datálása mellett (THOMAS RÖMER: *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten*; op. cit., 210–220; KONRAD SCHMID: *Zurück zu Wellhausen?*, op. cit., 319–320, hivatkozással a következőre: JEAN-LOUIS SKA: *The Exegesis of the Pentateuch*, op. cit., 46–66. Ez a dátum csak egy bejelentett időpont, soha nem bizonyították. Mivel a Ter 12,1–3 áldását („áldás”, „nagy nemzet”) a Ter 17,20–21 idézi hivatkozásként Izmaelre, és – ezzel egyidőben – túlhalad az Ábrahámmal és Izsákkal kötött szövetségen, későbbinek kell lennie, mint a P.

⁶⁶ Lásd fentebb a 42. és a 44. lábjegyzeteket.

⁶⁷ Lásd fentebb a 21., 51. és a 64. lábjegyzeteket. A József-történet második része (Ter 46sköv.) támogatja a pre-P valamint a pátriárkai és a kivonulástörténet összekapcsolásának elméletét; lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 281–286. (az angol fordításban 274–279.); legutóbb CHRISTOPH BERNER: *Die Exoduserzählung*, op. cit. Egy másik, eltérő nézethez lásd KONRAD SCHMID: *Die Josephsgeschichte im Pentateuch*, in Jan Christian Gertz et al. (Hrsg.): *Abschied vom Jahwisten*, 83–118; IDEM: *Zurück zu Wellhausen?*, op. cit., 320–321. SCHMID kifogásai egyrészt azon az előfeltevésen alapulnak, hogy ilyen kapcsolat nem létezik, másrészt több „előzetes megfontoláson” a Ter 50 elemzésére vonatkozóan (KONRAD SCHMID: *Die Josephsgeschichte im Pentateuch*, op. cit., 103). Különösen a Ter 50,1–14 gyászmenetének értelmezése Izrael egészének hazatelepüléseként, valamint a Ter 50,14 kizárása tűnik erőltetettnek (CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, 334–335; DAVID M. CARR: *What is Required to Identify Pre-Priestly Narrative Connections between Genesis and Exodus?*, op. cit., 168–169).

és P forrásokkal és a Tetrateuchus, Pentateuchus és Enneateuchus irodalmi egységeivel való régi játék, hanem éppen ellenkezőleg, azt jelenti, hogy felhagyunk azzal, hogy az okmányelmélet játékát játszszuk. „Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve: hol és hogyan végződik.”

Végül az *egészet* érintő kérdéssel szeretnék foglalkozni. Hogyan és milyen sorrendben adódtak össze a Pentateuchus különböző részei? WELLHAUSEN óta tudjuk, hogy a Deuteronomium (alapvető rétege) ősbibb, mint a P – bár még mindig vannak hívei a korai datálású P-nek.⁶⁸ Ezenkívül konszenzus van abban is, hogy mindkét irodalmi gyűjteményt (Deuteronomium és a P) megelőzi a Szövetség könyve (annak alaprétege), így egyértelmű fejlődést találunk a Szövetség könyvétől a Deuteronomiumon (valamint a Kiv 20 és MTörv 5 fejezeteiben hozzáadott Dekalóguson) át a P-ig, beleértve a Lev 17–26-ban olvasható Szentség törvényét is, amely visszautal a Szövetség könyvére és a Deuteronomiumra, illetve feltételezi a P-t.⁶⁹

Gyakran megálapították, hogy a Ter 45,27–27 fejezi be a Ter 37-ben megkezdett elbeszélői ívet (vö. KONRAD SCHMID: *Die Josephsgeschichte im Pentateuch*, op. cit., 91–92). Ezt a megállapítást nagyon valószínűnek látom. Ha valaki hiányolja Jákob személyes találkozását a fiaival, hozzáveheti még a Ter 45,27-et, valamint a Ter 46,1^a.28–30^a versekben olvasható jelenetet; ez utóbbi szakasz alkothatja egy önálló pátriárkaelbeszélés végét és képezi az előfeltételeket a gyászmenethez és József visszatéréséhez (Ter 50). Csak a Ter 46,31 vagy a 47,1 (valamint a Ter 46,1–30 kiegészítései), tágitják ki a horizontot, és a József (Izrael) és a fáraó közötti kapcsolat ismét megjelenik, hogy azután továbbra is meghatározza a következő átmenetet a Ter 46-tól a Kiv 1-re. Ami az eredeti függetlenségét illeti, ismét szeretném hangsúlyozni – különösen válaszul SCHMID javaslatomra tett elhamarkodott kritikájára –, hogy a József-történet, szemben az Izsákhhoz és Jákobhoz kapcsolódó eredeti hagyományokkal, nem egyetlen ember sorsához, hanem egy egész család, Izrael családjának sorsához kapcsolódik. Mint ilyen, ott kezdődik, ahol a pátriárka-elbeszélés (egy redakció már hozzákapcsolta) és a Ter 35-ben zárul. A megelőző anyagból adódó különbségek (KONRAD SCHMID: *Die Josephsgeschichte im Pentateuch*, op. cit., 94; IDEM: *Zurück zu Wellhausen?*, op. cit., 320) könnyen magyarázhatók a kiegészítésekre jellemző aggadikus díszítéssel. Az egyetlen ellentmondás a Ter 37,10-ben tűnik fel (nem a Ter 37,9, ahogy SCHMID írja), ahol Ráhel, József anyja kerül szóba és – a Ter 35,18–20 szerint – már halott (lásd már REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 282. [az angol fordításban 276.]) Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy az anya nem élő személyként tűnik fel, hanem az apa költői kérdésében kerül említésre. Ha a szerkesztő, aki felvette József történetét, ezt nem veszi rossz néven, miért kellene egy kiegészítést eszközölő redaktor, akit nem az anya feltámadása foglalkoztatott, hanem egyszerűen annak a képtelenségét akarta közölni, hogy a szülők meghajolnak gyermekük előtt? De talán a kérdéses vers amúgy is egy későbbi kiegészítés (CHRISTOPH LEVIN: *Der Jahwist*, op. cit., 272).

⁶⁸ Lásd THOMAS M. KRAPE: *Die Priesterschrift und die vorexilische Zeit. Yehezkel Kaufmanns vernachlässigter Beitrag zur Geschichte der biblischen Religion*, Universitätsverlag – Vandenhoeck & Ruprecht, Freiburg – Göttingen, 1992, valamint az utalások a következő munkában: ECKART OTTO: *Forschungen zur Priesterschrift*, 44–50; a vitához lásd SARAH SHECHTMAN – JOEL S. BADEN (eds.): *The Strata of the Priestly Writings*, op. cit.

⁶⁹ A Szövetség könyvének („JE”), Deuteronomiumnak (D) és a Papi forrásnak (P) a relatív kronológiáját WELLHAUSEN rögzítette; lásd JULIUS WELLHAUSEN: *Prolegomena zur Geschichte Israels*, Reimer, Berlin, 1905; angol fordításban: *Prolegomena to the History of Israel*, Adam & Charles Black, Edinburgh, 1885, reprint: Scholars Press, Atlanta (Ga.), 1994. Továbbra is vitatott azonban a sor-

ECKART OTTO érdeme, hogy a Pentateuchus elemzéséhez hangsúlyozta a jogi hagyományok és azok irodalomtörténeti fejlődésének fontosságát.⁷⁰ A kérdés azonban továbbra is adott azzal kapcsolatban, hogy a Pentateuchus egyes részeinek kiindulópontjai hogyan kapcsolódnak a Pentateuchus egészéhez és annak relatív kronológiájához. A tudományos vélemények itt eltérőek, és két lehetőséget tárgyalnak: a Pentateuchus kialakulása – a D és a P összekapcsolása – függetlenül indult ki a többé-kevésbé egyértelműen ki-vehető és rendelkezésre álló részekből,⁷¹ vagy az egyes részekkel és irodalmi rétegekkel való formálódással összefüggésben haladt előre.⁷²

rend, hogy a három törvénykönyvet mikor illesztették a Pentateuchushoz. Eltérő véleményt képvisel JOHN VAN SETERS: *A Law Book for the Diaspora. Revision in the Study of the Covenant Code*, Oxford University Press, Oxford, 2003, aki nemcsak azt állítja, hogy késői (vagyis: posz-D vagy poszt-P) kiegészítés, hanem azt is, hogy – összhangban a poszt-D Jahvistájának datálásával – a Szövetség könyve poszt-D eredetű; lásd erről ECKART OTTO recenzióját JOHN VAN SETERS: *A Law Book for the Diaspora. Revision in the Study of the Covenant Code* című könyvéről: RBL 7 (2004) 1–6 [idézve 2010. július 7.]. Online: http://www.bookreviews.org/pdf/3929_3801.pdf. A Szentség törvényének relatív datálásához lásd ALFRED CHOLEWINSKI: *Heiligkeitsgesetz und Deuteronomium. Eine vergleichende Studie*, Pontifical Biblical Institute, Rome, 1976; ANDREAS RUWE: „Heiligkeitsgesetz” und „Priesterschrift”. *Literaturgeschichtliche und rechtssystematische Untersuchungen zu Leviticus 17,2–26,2*, Mohr Siebeck, Tübingen, 1999; JEFFREY STACKERT: *Rewriting the Torah. Literary Revision in Deuteronomy and the Holiness Legislation*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2007, valamint a fentebbi, 16. és 20. lábjegyzetet.

⁷⁰ OTTO hipotézise elutasításának oka nem a kiindulópontban, vagyis a jogi hagyományokban van, és még csak nem is a Deuteronomium sajátos elemzésében, hanem rögeszméjében, hogy a Deuteronomium a kiindulópont a Pentateuchus fejlődésének minden állomásához. Az ilyen megközelítés kizár minden más lehetőséget. A problémákban egy további okot is találok, amelyet a későbbiekben tárgyalok.

⁷¹ Így OTTO, BLUM és mások *Vorschaltungshypothese*je (lásd fentebb a 35. és a 38. lábjegyzetekenél) azt mondja, hogy a régebbi (és töredékes) anyagot a Tetrteuchusban csak másodlagosan illesztették a későbbi irodalmi munkákhoz (Deut, DtrL, vagy DtrH), amelyek függetlenek az ősiabb anyagtól. Hasonlóképpen, a Számok könyvéből indul ki THOMAS RÖMER: *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten?*, op. cit., 215–231; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit.; IDEM: *Grundlinien redaktioneller Arbeit in der Sinai-Perikope*, in Eckart Otto – Reinhard Achenbach: *Das Deuteronomium zwischen Pentateuch und Deuteronomistischem Geschichtswerk*, op. cit., 56–80; IDEM: *Numeri und Deuteronomium*, op. cit.; a Leviták könyvében található P-vel és a H-val indít CHRISTOPHE NIHAN: *The Holiness Code between D and P*, op. cit., 121–122; IDEM: *La morte de Moïse* (Nb 20,1–13; 20,22–29; 27,12–23) et l'édition finale du livre des Nombres, in Thomas Römer – Konrad Schmid: *Les dernières rédactions du Pentateuque*, op. cit., 145–182; a további vitához lásd THOMAS RÖMER (ed.): *The Books of Leviticus and Numbers*, op. cit. Azt, hogy ez az érvelési láncolat egy apóriában végződik, már kimutatta CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 339–340.

⁷² Ez volt az én javaslatom (lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 99–155; az angol fordításban 99–155.), amelyet követett MATTHIAS KÖCKERT: *Wie kam das Gesetz an den Sinai?*, op. cit. munkájában. A Bírák könyve kivételnek tűnik a szabály alól, mivel a bibliai történetbe csak viszonylag későn integrálódott. Elődje talán egy predeuteronomista történetgyűjtemény volt különböző hősökről („bírák”), mielőtt egy késő vagy valószínűleg egy posztdeuteronomista redakció (DtrR) átdolgozta ezeket a történeteket, és e folyamat során kialakította a könyvet, ami összekapcsolja a nép (Ter) Kiv–Józs könyvekben (saját terminológiámban „J” és „E”) olvasható történetét – már kiegészítve a sínai és a moábi törvénnyel – a Sám–Kir könyvekben olvasható királyság történetével (DtrG); lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden*

Valószínűleg nem lehet egyszerű „vagy-vagy” választ adni a kérdésre. Mindkét megközelítési mód lehetséges, a válasz pedig függ az irodalmi jelenség kiértékelésétől és attól, hogy a Pentateuchus (valamint a Deuteronomisztikus Történeti Mű) kialakulása egyes redakciótörténeti szakaszainak azonosítása csak és kizárólag az egyértelmű és késői irodalmi keresztthivatkozásokra (mint például Ter 15; Kiv 3–4; 32–34; Szám; MTörv 1–3; 31–34; Józs 1 és 24) tekintve történik-e,⁷³ vagy odafigyelünk-e a kevésbé feltűnő szövegekre, amelyek egyértelműen rámutatnak a rejtett kapcsolatokra a jelen dokumentumban (ilyen például a Szám 25,1; MTörv 34,5–6 és a Józs 2,1; 3,1 közötti kapcsolat).⁷⁴ Itt különösen a Számok könyve fontos. A Számok könyvében a prepapi hagyománynak nagyon kevés nyomát találjuk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a könyv egészét poszt-papi dokumentumnak lehetne kikiáltani, különös tekintettel az itineráriumra, amely az elbeszélés keretét képezi. A könyv meglehetősen összetett jellegű, egy egységes rendszer hiánya nem teszi lehetővé az efféle gyors besorolást.⁷⁵

Természetesen sok más nyitott kérdés van még, de azoktól most eltekintek. Csak a számomra fontosnak tűnő pontokat akartam hangsúlyozni: a P és a prepapi *Vorlage* irodalmi kapcsolatát, a Deuteronomiumnak a Tóra és a

Bücher des Alten Testaments, op. cit., 207–208, 215, 216. (az angol fordításban 200, 206–207.) Egy eltérő nézethez lásd KONRAD SCHMID: *Literaturgeschichte des Alten Testaments*, op. cit., 120, aki egy pre-P Kiv–Józs és Sám–Kir a Bírak könyve nélküli láncszeme mellett érvel.

⁷³ Így VAN SETERS késői Jahvisája, BLUM D-kompozíciója és egy poszt-papi Hexateuchusa, RÖMER és NIHAN szerint a P és D, OTTO és ACHENBACH szerint a Hexateuchus és Pentateuchus redakciók, SCHMID és GERTZ szerint a pátriárkatörténetek és a kivonulás összekapcsolása a P-ben, valamint a poszt-papi Enneateuchusban és Pentateuchusban, WEIMAR/ ZENGER Münsterből a prepapi Hexateuchusa (lásd fentebb, az 50–57. lábjegyzetknél. Ezzel az eljárással szemben lásd REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit. ERHARD BLUM: *Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus*, op. cit., 152–153. is figyelmeztető hangokat ad a végső redakció elsöprő (főleg SCHMID és GERTZ) tézisei kapcsán. ERHARD BLUM: *Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?*, op. cit., 73. általánosabban mondja el ellenvetéseit: „Nem minden irodalmi összefüggés, nem minden párhuzam vagy hivatkozás, legyen az önmagában véve bármennyire is egyértelmű, bizonyítja egy adott művön belül a kompozíciós összefüggést. Lehet szó szándékos, de akár intertextuális összefüggésről is. [...] Mi több, éppen a kánoni vagy protokánoni gyűjteményekben kell azzal a tendenciával számolni, hogy a különböző könyvek utólagosan lettek egymásra vonatkoztatva és összehangolva.” Ugyanezt mondható el BLUM D-kompozíciójáról – egy olyan irodalmi réteg, amelyet sokkal óvatosabban értékelt ROLF RENDTORFF: *Das überlieferungsgeschichtliche Problem des Pentateuch*, op. cit., 163–164.

⁷⁴ Mint ahogy sok más esetben (pl. 2Kiv 17 vagy 2Krn 36/Ezd 1; Zsolt 105 és 106; Neh 9, stb.), a Pentateuchusban is azok a szövegek, amelyek a legtöbb és a leginkább egyértelmű keresztutalásokkal élnek, általában késői keletkezésűek. Mint ilyenek, nagyon fontosak, hogy megértsük a megélő kompozíciót és a recepció belső, bibliai folyamatát; nem tanácsos azonban redakciótörténeti hipotézisek alkotására használni őket, mivel nem alkotnak irodalmi összefüggéseket, hanem már feltételezik azokat.

⁷⁵ Lásd CHRISTOPH LEVIN: *Abschied vom Jahwisten?*, op. cit., 339–340, nem így THOMAS RÖMER: *Das Buch Numeri und das Ende des Jahwisten*; op. cit., 215–231.

Korábbi Próféták gyűjteménye közötti elhelyezkedését, a nem papi és a nem deuteronomikus anyagon belül az irodalomtörténeti megkülönböztetést, valamint az egyes alkotórészek eredetéhez kapcsolódóan a Pentateuchus kialakulásának relatív kronológiáját.

III. AZ ELEMZÉS ELŐFELTÉTELEI

„Ahhoz, hogy megértsünk egy szöveget, tudnunk kell, hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik.” Ez a központi kérdés lesz a vezérelve tanulmányunk utolsó részének is, amikor is megpróbáljuk kiértékelni azokat az előfeltételeket, amelyek a jelenlegi Pentateuchus-kutatásban a különbségek mögött vannak, és amelyek pontosan szabályozzák az irodalom- és a redakciótörténeti elemzést.

Az egyik gyakran vitatott kérdés a használatos terminológia.⁷⁶ A szakszókincs kedvező spektrumot kínál az általános elméleti vagy gyakorlati megfontolásokhoz, amelyekkel valaki vitathat vagy kikerülhet bármilyen elemzést. A Héber Biblia kutatásában hosszú idő óta számos olyan kifejezés van, amely bizonyos elfogadható vagy visszautasítható konnotációt sugall. Jó lenne olyan terminológiát kidolgozni, amely megfelel minden elméleti szabványnak, és senkit nem bánt. Amíg ez megtörténik, ajánlatos figyelmen kívül hagyni az egyes kifejezéseket és arra összpontosítani, hogy valójában mit is jelentenek.

Az elemzésnél alkalmazott módszerekben mutatkozó különbségek sokkal mélyebbek. A történetkritikai kutatás egy régóta fennálló és bizonyított eszköz, amelyet mindenki alkalmaz. A módszer egyes lépéseinek tekintetében azonban vannak személyes preferenciák és averziók. Itt meg kell említenünk egyrészt a forma- és hagyománytörténeti kritika, másrészt az irodalomkritikai vizsgálódás és a redakciótörténet közötti kapcsolathoz fűződő aggályokat. Több esetben kikaptam azért, hogy a „kivonás módszerét” (*Subtraktionsverfahren*) alkalmazom, vagy azért, mert használom, vagy azért, mert nem elég következetesen használom.⁷⁷ Interpretációs megközelítése-

⁷⁶ THOMAS KRÜGER: Anmerkungen zur Frage nach den Redaktionen der grossen Erzählwerke im Alten Testament, 47–66; lásd fentebb a 14, 48. és 58. lábjegyzetet.

⁷⁷ KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., IDEM: Der Pentateuchredaktor, op. cit., 196; ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 79; ugyanazt az érvet használja ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung, op. cit., 145 SCHMID és GERTZ kutatókkal szemben. El kell ismernem, hogy nem vagyok képes megérteni, mi baj van egy olyan elemzéssel, amely egy meg-lévő szövegből indul ki, aztán óvatosan mozog a bizonyos és későbbi irodalmi rétegektől a kevésbé biztos és régebbi rétegek felé. Továbbra is meg vagyok arról győződve, hogy ilyen megközelítést kell előnyben részesíteni bármiféle feltételezett hipotézisre épülő eljárással szemben; ebben egyetér-

met, amely csak azokat az eredetileg független hagyományokat fogadja el, amelyeknél meg tudom állapítani, hogy „hol kezdődik és hol végződik egy szöveg”, szintén kritika érte.⁷⁸ A kritika ellenére fontosnak tűnik számomra hangsúlyozni ezt a pontot, amelyet ERHARD BLUM olyan találóan fogalmazott meg.

Továbbra is közhely, hogy még az ősi hagyománydarabok és a szövegek rétegeinek legrészletesebb elkülönítése sem tudja feltárni az eredeti szöveget vagy a hagyomány valamennyi állomását. A szóbeliség korábbi fázisa és az elhagyások, ahogy a szövegek átrendezései sem követhetők nyomon, ha nem áll rendelkezésünkre a *Vorlage*, és így az csak hipotetikus rekonstruálható.⁷⁹ Ezt azonban nem lehet kártyaként felhasználni a szövegtörödékekre (*Textabbrüche*), egy szöveghagyomány korábbi és későbbi állomásaira vonatkozó spekulációkhoz, vagy nem lehet ok, hogy eltekintsünk a teljes mű irodalmi elemzésének szükségességétől. Még ha el is fogadjuk, hogy csak egy újbóli megközelítést tudunk tenni, amelyet pontosítani és az új felismerések fényében helyesbíteni kell, annak pontosabb meghatározása, hogy „egy szöveg hol és hogyan kezdődik, illetve hol és hogyan végződik”, továbbá a szöveg kiterjedésének ismerete szükséges követelmény a szöveg megértéséhez. Ezért a szövegmagyarázó feladata, hogy feltegye ezeket a kérdéseket nem csupán egy szöveg késői irodalmi fázisára vonatkozóan, hanem rekonstruált, előzetes fázisokra vonatkozóan is. Azok a hozzávetőleges részletezések, amelyek egyszerűen a fejezet és a versszám mögötti csillagokkal azonosítanak egy feltételezett szöveget, meglehetősen haszontalanok. Az

tek DAVID M. CARRAL: *Reading the Fractures of Genesis. Historical and Literary Approaches*, Westminster John Knox, Louisville, 1996.

⁷⁸ KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., 324; hasonlóképpen ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., 145, 147, szemben SCHMID és GERTZ nézetével.

⁷⁹ E módszertani fenntartás kapcsán egyetérték BLUMmal: Die literarische Verbindung ERHARD BLUM: von Erzvätern und Exodus, op. cit., 145; lásd REINHARD G. KRATZ: *Das Judentum im Zeitalter des Zweiten Tempels*, op. cit., 150–156. Az itt leírt eljárás, amelyet KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., 325, dicsért és „általánosan elfogadhatóként” (*zustimmungsfähig*) jellemzett, már felhasználta REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit. De ugyanezt kell elmondani a Ter 27 és a Kiv 12–14 elemzéséről is, amelyet SCHMID át akart helyezni az exegetikai kuriózumok múzeumába. Eltekintve attól a tényről, hogy a kivonás, elkülönítés módszerét mindenki használja, beleértve SCHMIDET is (pl. KONRAD SCHMID: Die Josephsgeschichte im Pentateuch, op. cit., 103.), ez nem jelenti azt, hogy az irodalmi elemzés célja a szöveg redukálása volna. Mindkét fent említett eset kísérlet a meglehetősen összetett elbeszélői kontextus mögött álló eredeti, egykor önálló hagyományok napvilágra hozására. Bármiféle szöveges alap nélküli spekulációk helyett megpróbáltam rögzíteni egy alapvető pontot a következő kísérleti jellegű kijelentéssel: „amennyiben el tudunk tekinteni Mózesről és az egyiptomi kivonulástól” (REINHARD G. KRATZ: *Die Komposition der erzählenden Bücher des Alten Testaments*, op. cit., 292. [az angol fordításban: 284.]) Ezért a „legszükségesebbre” való szorítkozás legitím.

ilyen részletezések nem felelnek meg a tudományos normáknak, és az önkényesség előtt nyitják meg a zsilipeket.

Az irodalomkritika – olyan módszer, amelyet a vita szinte minden résztvevője alkalmaz, függetlenül a módszertani és személyes fenntartásoktól – használatában azért lehetnek eltérések, mert a kutatók bizonyos tudományos feltevésekkel és hipotézisekkel élnek. Eltekintve a Papi irat és a Deuteronomium azonosításának konszenzusától, a kortárs Pentateuchuskritika szinte minden variációja elfogadja MARTIN NOTH hipotézisét a Deuteronomisztikus Történeti Műről, amely a MTörv 1-től tart a 2Kir 25 fejezetéig vagy ennek egy változatát, vagyis a MTörv első fejezetével kezdődő független művet (MTörv, DtrL vagy DtrH).⁸⁰ Ezt az előfeltevést azonban súlyosan korlátozza a nem papi és a nem deuteronomikus anyagok elemzése, valamint a Pentateuchus eredeti rekonstrukciója, ez pedig szükségszerűen vezet tovább más, kiegészítő elméletekhez, ahogy már láttuk (fentebb: II.1.b). Az előfeltevések akkor válnak még igazán problematikusá, ha MARTIN NOTH feltételezett tudományos elmélete versenybe száll a Tóra és a Korábbi Próféták bibliai elbeszélésének szintén feltételezett kánoni felosztásával – ezt a felosztást befogadástörténeti vagy teológiai okokból inkább részesítik előnyben.⁸¹ Itt amellet érvelnék, hogy továbbra is feltételezzük, hogy a kánoni felosztás a hagyomány igen késői szakaszának terméke. Ez felveti azt a kérdést, hogy vajon ősibb irodalmi kapcsolatok (legyen az NOTH Deuteronomisztikus Történeti Műve vagy más alkotások) rejlenek-e a kánonikus cezúra mögött.

Továbbá: gyakran az egyéni ízlés alapján állapítják meg a kutatók, hogy egy rekonstruált hagyomány, a szövegnek egy bizonyos változata vagy egy irodalmi kompozíció tartható-e vagy sem.⁸² De mit tudunk ténylegesen az ősi héber elbeszélést szabályzó törvényszerűségekről, vagy hogyan tudjuk megítélni az ókori olvasók ízlését? A Siloám-felirat vagy a Méša-sztélé epizódjainak fényében milyen mértékű összetettséget feltételezhetünk egy el-

⁸⁰ Ezt az előfeltevést megtette VAN SETERS és LEVIN a Jahvistájuk, BLUM a D- és a P-kompozíciója, RÖMER és NIHAN a P- és D-iskolájuk, valamint OTTO és ACHENBACH a Hexateuchus és Pentateuchus redakcióik kapcsán. Kivétel a szabály alól a münsteri Hexateuchus-modell (WEIMAR és ZENGER), valamint SCHMID Enneateuchusa és a felvetett javaslatom a Hexateuchus kapcsán, amelyet átvett GERTZ.

⁸¹ ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 71; 95.

⁸² KONRAD SCHMID: Zurück zu Wellhausen?, op. cit., 324–325. (lásd fentebb a 79. lábjegyzetnél); ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 81. (lásd fentebb a 44. lábjegyzetnél).

beszélés vagy egy kompozíció kapcsán?⁸⁵ Illetve ki tudja megmondani, hogy mi volt fontos az ókori olvasó számára, és mi nem?⁸⁴ Az ilyen jellegű ítéletek egyáltalán nem hasznosak.

Van azonban egy olyan, számomra lényegesnek tűnő kérdés, amit nemrégiben ERHARD BLUM vetett fel.⁸⁵ A kérdés pedig az, hogyan kell értelmeznünk azt a számos narratív, fogalmi és irodalmi kereszthivatkozást, amelyek a Ter–2Kir-ig terjedő hatalmas elbeszélői kontextusok özönében találhatók, és amelyek központi szerepet játszanak a Pentateuchus irodalom- és redakciótörténeti elemzésében. Az ilyen hivatkozások fontosak lehetnek a szerkesztéstörténeti elemzéshez és irodalmi kontextusokat hozhatnak létre, de nem szükségszerű, hogy így is van.

Az is lehetséges, hogy csak két különböző irodalmi kontextus közötti kapcsolatra mutatnak rá, ahogy az *újrírt Bibliának* nevezett műfaj esetében, vagy az elbeszélés általános ismeretére vonatkoznak. Ez a kérdés különösen fontos az olyan központi szövegek esetében, mint például a Ter 50-tól a Kiv 1-hez vezető átmenet, Mózes meghívása (Kiv 3–4), valamint a Szám 25,1 és a Józs 2,1; 3,1 szövegei esetében, a Deuteronomium kezdete (MTörv 1–3), illetve a Deuteronomium egésze szempontjából, a MTörv 31–34-ből a Józs 1-hez vagy a Józs 23–24-ből a Bír 1–2-höz való átmenet szempontjából. Ha a legutóbbi kutatásra pillantunk, rájövünk, hogy a kérdés ugyanennyire fontos a Pentateuchus nem papi és nem deuteronomikus anyagának elemzéséhez is.

Nincs egyértelmű megoldás a kérdés megválaszolásához. Itt ismét csak megközelítések lehetségesek, amelyek számos szempont megfontolásán alapulnak, kezdve a nyelvezettel, belefoglalva egy szöveg ideológiai tendenciájának értelmezését. Mindenkinek tisztában kell lenni ezzel a problémával, nem mindegy, hogy adunk-e választ vagy kritizáljuk mások felvetéseit. Azt gondolom, hogy mégiscsak lehetséges felállítani néhány alapvető szabályt, amely segít korlátozni a lehetőségeket. A hagyomány általános és széleskörű ismeretének használata, munkahipotézisként való egyszerű feltételezése nem túl gyümölcsöző. Továbbá lehetetlen meghatározni az anyag általános ismeretét, és az efféle rekonstrukció spekulatív marad.⁸⁶ Ugyanezt kell el-

⁸⁵ ERHARD BLUM: Der kompositionelle Knoten am Übergang von Josua zu Richter, op. cit.; IDEM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit. növekvő hajlandósággal, hogy különbséget tegyen a komplexitáson belül, amelyet korábban egységnek tekintett.

⁸⁴ Erről ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 81.

⁸⁵ ERHARD BLUM: Pentateuch – Hexateuch – Enneateuch?, op. cit., 72–73. Lásd fentebb a 7, 40. és a 73. lábjegyzetnél.

⁸⁶ Lásd fentebb a 38. lábjegyzetnél.

mondani a fogalmi (vagy „kognitív”) és az irodalmi hivatkozások közötti különbségtételről is.⁸⁷

Így a következő alternatíva marad: a narratív és irodalmi utalások vagy „intratextuális” kapcsolatot teremtenek ugyanazon munka kontextusában, vagy egyszerűen egy „intertextuális” kapcsolatot jelenítenek meg két különböző kontextus között. A két alternatívát nem lehet mindig pontosan megkülönböztetni, mivel az irodalmi és narratív utalások egy könyv vagy egy irodalmi mű terjedelmén kívül léteznek – ahogy a Ter 1-től 2Kir 25-ig terjedő bibliai történelem, és főleg a Tóra és a Korábbi Prófétaák gyűjteménye közötti Deuteronomium mutatja.⁸⁸ Másrészt számos „intratextuális” utalást találunk, amelynek – hasonlóan, mint „intertextuális” társainak – nincs semmiféle kompozíciós szerepe, csupán elszórt egyezést, irodalmi kiegészítést vagy magyarázatot jelent.

Mindenesetre annál a kérdésnél, hogy egy utalás „intratextuális” vagy „intertextuális”-e, sokkal fontosabb a relatív kronológia meghatározására irányuló kísérlet, azaz annak alapos vizsgálata, hogy melyik szöveg melyiktől függ. Csak az irodalmi hivatkozások relatív kronológiájának felállításával tudunk kijelentéseket tenni egy mű eredetére és kompozíciójára vonatkozóan, mindegy, hogy az utalások „intratextuálisak” vagy „intertextuálisak”. Az itt következő hozzávetőleges számítás kiállta a próbát: az irodalmi utalások növekszenek és sűrűsödnek az irodalmi fejlődés előrehaladásával, és egyes könyvek vagy könyvcsoportok (például a Tóra és a Korábbi Prófétaák) önállóak lesznek. Ez viszont azt jelenti, hogy a legsűrűbb irodalmi hivatkozások sem hasznosak a Pentateuchus és a Héber Biblia más elbeszélő könyvei redakciótörténetének rekonstrukciójához, mivel nem irodalmi kapcsolatokat teremtenek, hanem csupán feltételezik azokat. Ezért az összes hipotézis, amely a posztdeuteronomikus (deuteronomisztikus) vagy posztpapí szövegekre vagy rétegekre (mind például a KD vagy a KP, H és a Szentség törvénye, a Hexateuchus és Pentateuchus redakcióinak iskolái vagy a *végző redakció*) épül – kevéssé meggyőző. Ami a redakciótörténetet illeti, azok az irodalmi hivatkozások helyénvalóak, amelyek azt követően kerülnek szemünk elé, miután kivontuk a későbbi rétegeket és kereszt-hivatkozásokat. Nagyon nehéz egyedüli kiegészítéseként magyarázni ezeket a rejtett utalásokat, főleg akkor, ha elsődleges céljuk van egy történet elbe-

⁸⁷ ERHARD BLUM: Die literarische Verbindung von Erzvätern und Exodus, op. cit., 122–123; lásd fentebb a 63. lábjegyzetnél.

⁸⁸ Lásd az átmeneteket a Ter 50/Kiv 1, Szám/MTörv, MTörv/Józs, Józs/Bír, 1Sám/2Sám, 1Kir/2Kir könyveknél, valamint az 1 és 2Krón vagy az Ezd-Neh eredeti kontextusát, illetve azt a kapcsolatot, amely jelzi a 2Krón 36 és az Ezd 1 átfedését.

szélei keretében. Tudatában vagyok ennek a javaslatnak a nehézségeivel. Itt azonban fontos megjegyezni, hogy nem a nagy mennyiség számít, hanem egész egyszerűen minden egyes irodalmi hivatkozás elemzett minősége.

Végezetül hadd jelöljek meg egy másik pontot, amely a Pentateuchus bármiféle elemzésének módszertani előfeltételeihez tartozik, ugyanakkor azonban sokrétű különbségek forrása is. Itt a relatív és abszolút kronológia közötti különbségtételre utalok. A Pentateuchus irodalmi problémáját nagyon gyakran történelmi hipotézisekkel magyarázzák. Ismét számos előfeltevés kerül elő, mint amilyen a Deuteronomium datálása Jozija korára, vagy a perzsa birodalmi jóváhagyásra vonatkozó javaslat, amely előmozdította a Pentateuchus megalkotását (Ezdrás segítségével vagy anélkül), vagy egy templomi (vagy bárhol fennálló) „írnokiskola” feltételezése, amely történelmi helyként szolgált a Pentateuchus kialakulásához és használatához.⁸⁹ Ha ilyen történelmi előfeltevésekkel dolgozunk, annak veszélyét kockáztatjuk, hogy összekeverjük az értelmezési szinteket, a Pentateuchus irodalmi problémáját Izrael történetével magyarázva, amelyet viszont magából a Pentateuchusból rekonstruálunk. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ez körkörös érvelés. Azért, hogy elkerüljük az ilyen körben forgó okoskodást, célszerű éles különbséget tenni az abszolút és relatív kronológia között. A Pentateuchus (ahogy más elbeszélői könyvek) bármilyen elemzését a szöveg immanens szintjén kell kezdeni. Ez vezet a Pentateuchus kialakulása irodalmi állomásainak relatív kronológiájához. Csak ennek elvégzése után lehet feltenni a kérdést, hogy a Pentateuchus egyes formálódási szakaszai pontosan hol helyezhetők el értelmesen Izrael történetében.

Néhány kivételtől eltekintve, ismét csak többé-kevésbé jól megalapozott elméletekre számíthatunk. Még a külső bizonyítékok, mint az ókori Közel-Kelet (újhattita, újasszír, újbabiloni vagy perzsa) hatása az őstörténetre, Mózes történetére, a Deuteronomiumra vagy a Papi iratra, sem biztosíthatják a legjobb *terminus a quot*, és nem biztos jelzései egy abszolút kronológiának. Ez tehát az egyik fő oka annak, hogy kevésbé ajánlatos megírni a Héber

⁸⁹ Lásd például ERHARD BLUM: *Studien zur Komposition des Pentateuch*, op. cit. (perzsa birodalmi jóváhagyás); ECKART OTTO: *Das Deuteronomium*, op. cit.; IDEM: *Das Deuteronomium im Pentateuch und Hexateuch*, op. cit.; OTTO, Deuteronomium; IDEM: Deuteronomium im Pentateuch; IDEM: *Das Buch Levitikus im Pentateuch*, op. cit.; REINHARD ACHENBACH: *Die Vollendung der Tora*, op. cit. (Jozija vagy fogság utáni papi osztályok); TIMO VEIJOLA: *Moses Erben. Studien zum Dekalog, zum Deuteronomismus und zum Schriftgelehrtentum*, Kohlhammer, Stuttgart, 2000, 192–240 (írástudók); DAVID M. CARR: *Writing on the Tablet of the Heart. Origins of Scripture and Literature*, Oxford University Press, Oxford, 2005; CHRISTOPHE NIHAN: *From Priestly Torah to Pentateuch*, op. cit. (írnokiskola).

Biblia irodalomtörténetét (*Literaturgeschichte*).⁹⁰ JULIUS WELLHAUSEN már elmondott mindent erről a vállalkozásról FRIEDRICH BLEEK bevezetéstani könyvének revíziójában.⁹¹

Ugyanezt kell elmondani a hagyományhordozókról (*Trägergruppen*), akikről szeretnénk többet tudni. Sajnos nem lehet pontosabban meghatározni ezeket a csoportokat, csak azt tudjuk mondani, hogy a művelt írástudói elithez kellett tartozniuk, kivéve, ha valaki magának a hagyománynak a kijelentéseiből nem következtet eredetükre. Az ilyen módszertani lépés azonban számtalan problémával jár együtt. Így összehasonlítható lenne azazal, hogy szó szerint vesszük a holt-tengeri tekercsek ideológiai önjellemzését, aztán rekonstruáljuk azokat a hellenisztikus zsidóság történetéből, majd ennek a történelemnek a segítségével datálnánk a tekercseket és azokat történelmileg is elhelyeznénk.

Így a Pentateuchus történelmi elhelyezésére és annak megelőző irodalmi szakaszaira vonatkozó hipotéziseket nem lehet feltételezésekként használni az irodalmi elemzéshez, hanem az ilyen jellegű elemzést kell követniük. Az egyetlen lehetséges feltételezés egy általános és hozzávetőleges fogalomalkotás Izrael és Júda főbb történelmi korszakai alatti vallás- és teológiatörténelmi helyzetéről. Itt elődleges jelentőségű az ókori Közel-Kelet más kultúráival (beleértve Izrael és Júda közvetlen szomszédaival) való összevetés, valamint a külső bizonyítékok figyelmes vizsgálata (régészet, epigráfia és ikonográfia) magából Izraelből és Júdából, vagy a júdeai diaszpóra vidékéről (Egyiptom és Babilon). Mindebből azonban nem következik, hogy a Pentateuchus irodalmi elemzése csak megerősíti a közelmúlt vallástörténelmi kutatásainak eredményeit. Sokkal inkább az lesz nyilvánvalóvá, hogy a legújabb vallástörténelmi kutatás kezdett elszakadni a bibliai történet felvázolta paraméterektől, és ezáltal megerősíti azt a képet, amely JULIUS WELLHAUSEN óta előttűnt az irodalmi elemzésből.

Összefoglalva elmondhatjuk, ha áttekintjük az alapvető konszenzust, a nyitott kérdéseket és a Pentateuchus-kutatás írásmagyarázati alapelveit, véleményem szerint nincs okunk az eltérő eredmények miatti kétségbeesés-

⁹⁰ Így legutóbb KONRAD SCHMIDT: *Literaturgeschichte des Alten Testaments*, op. cit., aki azt akarja összehozni, amit nem lehet, és ennek eredményeként már két ismeretlennel dolgozik: egyrészt a Héber Biblia összes irodalmi rétegének egymás közötti összefüggésével (amit – nem ok nélkül – többnyire homályosan határoz meg), másrészt az irodalomtörténet kapcsolatával az ókori Palesztina és az ókori közel-keleti birodalmak politikatörténetével. Mindkettő inkább csak találgatás marad, és csak ahhoz segít, hogy elveszítsük az alapot.

⁹¹ FRIEDRICH BLEEK: *Einleitung in die Heilige Schrift I. Einleitung in das Alte Testament*, Reimer, Berlin, 1886, 1–2; hasonlóképpen RUDOLF SMEND: *Die Entstehung des Alten Testaments*, Kohlhammer, Stuttgart, 1978, 1.

re, amely arra ösztönzött több kutatót, hogy feladja és a végső formát szem előtt tartó exegézisnél keressen menedéket, vagy görcsösen ragaszkodjon a régebbi és egyszerűbbnek tűnő modellekhez. Én több közös, mint különböző pontot látok, mivel az esetek nagy részében a különbségeknek nincs különösebb súlyuk, és az eltérő nézetet képviselők csoportjai közötti egyszerű félreértésekből fakadnak. Nagyobb nehézségeket érzékelek viszont az exegetikai alapelvek szintjén, amelyek – ha a háttérben is, de – meghatározzák az illető kutató elemzését és más tudományos vélemények elfogadását. Ezek az alapelvek gyakran módszertani, de sok esetben személyes vagy teológiai jellegűek. Itt óriási segítség lenne, ha képesek lennénk eszmecsérrét folytatni a személyes preferenciákról és ellenérzésekről, illetve az ókori Közel-Kelet keretében megvitatnánk az ókori Izraellel és történetével foglalkozó exegéták általános nézeteit. Ez tárgyilagosabbá tenné a vitát, és több kapcsolódási pontot tenne lehetővé, mint eltérést. Még ha a végén nem is jutunk konszenzusra, azzal is sokat nyernénk, ha tudnánk és elfogadnánk, hogy miért nem lehetséges a megegyezés.